

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İSLAMCI DERGİLERDE DEMOKRASİ
FİKRİNİN DEĞİŞİMİ (1940-1980)**

Halime SUNAR

2501160173

Doç. Dr. Birsen Banu OKUTAN

İSTANBUL- 2019

ÖZ

İSLAMCI DERGİLERDE DEMOKRASİ FİKRİNİN DEĞİŞİMİ (1940-1980)

HALİME SUNAR

Bu çalışma, Türkiye'nin yüz yıldan fazla bir süredir gündeminde olan İslamcılık hareketinin; düşünsel olarak etkileri devam eden, yeniden kuruluş ve canlanma dönemi olan 1940-1980 yılları boyunca, yine yakın dönem Türkiye tarihinin en çok tartışılan konusu demokrasi ile ilişkisini ve İslamcıların demokrasi düşüncesinde varsayılan değişimi İslamcı dergi yayıncılığı üzerinden ortaya koymaya çalışmaktadır. Tezin temel problematiğinin sağlıklı bir şekilde anlaşılması için öncelikle demokrasi kavramı ve Türkiye'nin demokrasi tecrübesi literatür çalışması yoluyla yetkin kaynaklara atıf ile aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışmada İslamcılık hareketinin ortaya çıkış sebepleri, İslamcıların siyasal sistem ve yönetime yönelik düşünceleri ve İslamcıların yapageldikleri demokrasi tartışmaları da ayrı bir bölüm olarak ele alınmıştır. Son olarak ise İslamcıların demokrasi teorisi üzerine görüşleri ve demokrasi düşüncelerindeki değişim 1940-1980 yılları arası yayınlanan *Hareket* ve *Büyük Doğu* dergilerinin ilgili makalelerinden elde edilen içeriklerin analizi ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sonuç bölümünde İslamcı dergilerden elde edilen bulgular değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: İslamcılık, Demokrasi, Şura, Meşveret, Radikal demokrasi, Liberal demokrasi, İslamcı dergiler, *Hareket*, *Büyük Doğu*.

ABSTRACT

THE CHANGE OF DEMOCRACY IDEA IN ISLAMIST JOURNALS (1940-1980)

HALİME SUNAR

This study tries to reveal the intellectual effects that is still felt and re-organization and revitalization period during the years 1940-1980 of the Islamist movement which is on the agenda of Turkey more than hundred years and its relationship with democracy and the change in the idea of democracy of the Islamists through the Islamist magazine publishing. To understand the problematic of the thesis in a healthy way; primarily, the concept of democracy and Turkey's democratic journey are transferred with reference to the authority resources through a literature review. The reasons for the emergence of the Islamist movement, the Islamists' thoughts about the political system and governance, and the Islamists' democracy debates are discussed as a separate chapter. In the third chapter, the thoughts of the Islamists on the theory of democracy and the change in their ideas about the democracy are tried to be set forth through textual analysis of the content obtained from *Hareket* and *Büyük Doğu* journals published between 1940-1980. In the final chapter, the findings obtained from the Islamist journals has been evaluated.

Keywords: Islamism, Democracy, Shura, Emancipation, Radical Democracy, Liberal Democracy, Islamist Journals, *Hareket*, *Büyük Doğu*.

ÖNSÖZ

“İslamcı Dergilerde Demokrasi Fikrinin Değişimi (1940-1980)” başlıklı bu yüksek lisans tez çalışmamızda; toplum-din ilişkisinin araştırılması-incelenmesi noktasında yakın dönem İslamcı dergilerin demokrasi düşüncesindeki değişimi ortaya konularak, din sosyolojisi alanındaki çalışmalara katkı sunulması amaçlanmaktadır. İslamcı yayıncılıkta 1940’tan itibaren başlayan hareketliliğin 1960-1970 yılları boyunca din, edebiyat, siyaset, kadın, aile, tasavvuf vb. geniş bir yelpazeye yayıldığı görülmektedir. Bu yönüyle dergiler İslamcı hareketi birçok açıdan inceleme ve tahlil etme imkanını sunmaktadırlar. Bu çalışma da dergilerin sunmuş olduğu bu imkân çerçevesinde İslamcıların demokrasi düşüncelerini incelemeye ve tahlil etmeye çalışmaktadır.

Çok sayıdaki metnin- dergi, gazete gibi uzun yıllar yayımlanan metinler-taranması şeklinde içerik analizi kullanılarak yaptığımız çalışma boyunca birçok kütüphane kayıtlarından yararlandık. Bu noktada İSAM ve sunduğu veri tabanıyla İDP (İslamcı Dergiler Projesi) çalışanlarına çok şey borçluyum.

Danışman hocam sayın Doç. Dr. Birsan Banu Okutan’a hem ders dönemi boyunca hem de tez yazım sürecindeki katkılarından, göstermiş olduğu sabır ve anlayıştan dolayı şükranlarımı sunuyorum.

Bu süreçte gerek moral-motivasyon desteği ile gerek metnin son halini büyük bir özenle okuyarak beni yönlendiren sevgili arkadaşım Necmiye Durmuş’a minnettarım.

Tüm stres ve sıkıntıları benimle birlikte yaşayan, maddi manevi desteklerini esirgemeyen sevgili anneciğime de en kalbi şükranlarımı sunuyorum.

Halime Sunar

İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DEMOKRASİ: KURAMSAL VE BAĞLAMSAL ÇERÇEVE

1.1. DEMOKRASİ: TARİHSEL ÇERÇEVE	9
1.2. DEMOKRASİ: KURAMSAL ÇERÇEVE	11
1.2.1. Demokrasinin Temel Nitelikleri.....	11
1.2.2. Demokrasi Kuramları	12
1.3. TÜRKİYE’DE DEMOKRASİ TARİHİ	17
1.3.1. Erken Dönem Cumhuriyet Öncülleri Demokrasi	17
1.3.2. Tek Partili Dönem ve Kısıtlanan Demokrasi.....	22
1.3.3. Çok Partili Dönem: Demokrasinin Gelişimi	25
1.3.3.3. 27 Mayıs: Kesintiye Uğrayan Demokrasi	31
1.3.3.4. 1960 Sonrası Gelişen ve Çeşitlenen Siyasal Yaşam ve Demokrasi ..	33

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE İSLAMCI DÜŞÜNCE VE SİYASET

2.1. TÜRKİYE’DE İSLAMCILIĞIN OLUŞUMU	37
2.2. İSLAMCI DÜŞÜNCEDE SİYASET VE SİYASAL SİSTEM	42
2.2.1. Yönetimle ilgili genel ilkeler	44

2.2.2. Yönetenlerin tabi olduğu ilkeler	45
2.2.3. Yönetilenlerin tabi olduğu ilkeler	47
2.3. İSLAMCI DÜŞÜNCENİN YENİDEN OLUŞUMU	48
2.4. İSLAM VE DEMOKRASİ TARTIŞMALARININ GENEL SEYRİ.....	50
2.4.1. İslam ve Demokrasi	50
2.4.2. İslam ve Demokrasi Tartışmaları	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMCI DERGİLERDE DEMOKRASİ TARTIŞMALARI

3.1. SEÇİLEN DERGİLERİN DETAYLI TANITIMI.....	55
3.2.1. <i>Hareket</i> Dergisi (1939-1982)	55
3.2.2. <i>Büyük Doğu</i> Dergisi (1943-1978)	56
3.3. TEMATİK BİR DEĞERLENDİRME	58
3.3.1. Demokrasi Teorisi Üzerine Düşünceleri	59
3.3.2. Demokrasinin Temel Nitelikleri Üzerine Düşünceleri.....	60
3.4. 1940-1980 ARASI DEMOKRASİ DÜŞÜNCESİNDE DEĞİŞİM	63
SONUÇ.....	78
KAYNAKÇA	82

KISALTMALAR LİSTESİ

DP	: Demokrat Parti
AP	: Adalet Partisi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
MTTB	: Milli Türk Talebe Birliği
akt.	: Aktaran
bkz.	: Bakınız
s.	: Sayfa
çev	: Çeviren
t.y.	: Tarih yok
vb.	: Ve benzeri
yy.	: Yüz yıl
H.z.	: Hazreti
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
YÖK	: Yüksek Öğretim Kurumu
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
AP	: Adalet Partisi
TÜSİAD	: Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği

DİSK : Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu

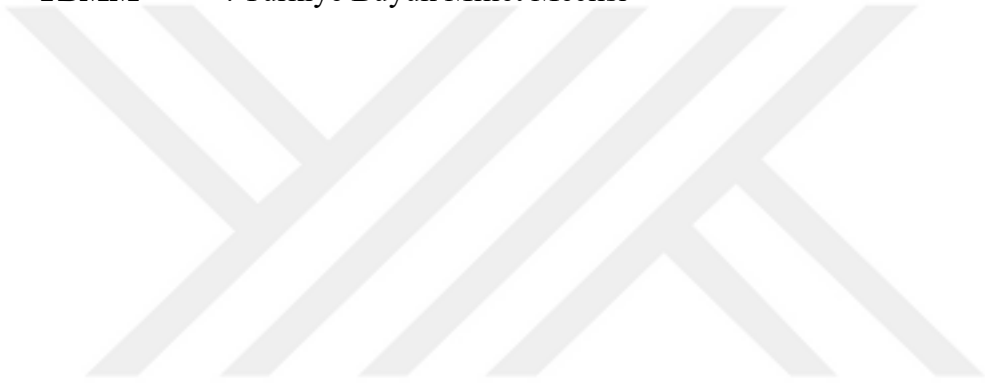
Türk-İş : Türkiye İşçi Sendikası

Dev-Genç : Devrimci Gençlik

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

MBK : Milli Birlik Komitesi

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

GİRİŞ

Demokrasi ve İslam ilişkisi üzerine hemen her platformda yapılan tartışmaların odağında demokrasinin ilkeleri ile İslam ilkelerinin uyumu/uyumsuzluğu bulunmaktadır. Geçmişten günümüze teorik ve pratik anlamda demokrasi ve İslam düşüncesinin/pratiğinin uyumu, birlikteliği noktasında birtakım farklı görüşlerin ortaya çıktığı, bu görüşlerin zaman ve şartların değişimi ile birlikte birtakım değişiklikler gösterdiği görülmektedir. Bu çalışma, yakın dönem Türkiye İslamcılık düşüncesinin/hareketinin 1940-1980 yılları arasında demokrasi düşüncesinde gerçekleştiği varsayılan değişimi ortaya koymaya çalışmaktadır. Çalışma, İslamcılık düşüncesini “demokrasi” kavramı çerçevesinde ele almaktadır. Kavram tahlili 1940-1980 yılları arası yayınlanmış olan *Hareket* ve *Büyük Doğu* dergileri üzerinden yapılmaktadır.

İslamcı hareketin, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki devinimsizlikten sıyrılıp İslamcı düşüncenin yeniden kurulduğu 1940’larda dergi yayıncılığı İslamcılarının düşüncelerini aktarımlarının yanında muhalefet etme ve siyasal alana katılımlarını sağlamıştır. *Hareket* dergisinin aksiyoner düşünce inşasına yönelik çabaları, *Büyük Doğu* dergisinin politik ve eyleme davet eden çağrısı İslamcılığın daha geniş kitlelere yayılmasına olanak vermiştir denilebilir. İslamcı yayıncılıkta 1940’tan itibaren başlayan hareketliliğin 1960-1970 yılları boyunca din, edebiyat, siyaset, kadın, aile, tasavvuf vb. geniş bir yelpazeye yayıldığı görülmektedir. Bu yönüyle dergiler İslamcı hareketi birçok açıdan inceleme ve tahlil etme imkanını sunmaktadırlar. Bu çalışma da dergilerin sunmuş olduğu bu imkân çerçevesinde İslamcılarının demokrasi düşüncelerini incelemeye ve tahlil etmeye çalışmaktadır.

Çalışmada İslamcı düşünce siyasi ve fikri olmak üzere iki yönlü olarak ele alınmış, her iki durumun da ortaya çıkış sebepleri siyasal ve toplumsal yönleriyle işlenmiştir. Araştırmanın teorik kısmını demokrasinin tarihsel ve kuramsal çerçevesi, demokrasi kuramları, Türkiye’de demokrasinin Osmanlıdan itibaren tarihsel kökenleri ve 1980’e kadar geçirdiği süreç ile İslamcılık hareketinin tanımı, tarihsel ve düşünsel

arka planı oluşturmaktadır. Bu teorik zemin İslamcılık-demokrasi kesişmesinin alanı olarak *Hareket* ve *Büyük Doğu* dergilerinden elde edilen bulgular ile “demokrasi” kavramının İslamcı dilde kullanımının anlaşılmasını ve yorumlanmasını sağlamaya yöneliktir.

Çalışmanın temel sorusu “dini pratiklerini hayatının merkezine koyan, İslam’ın dünya hayatına yönelik sosyal ve siyasal prensipleri çerçevesinde bir duruş belirleyen İslamcılar; modern dönemin ortaya çıkardığı yönetim modeli demokrasiyi İslam ile birlikte ne şekilde ikame ettikleri ve zaman içerisinde demokrasiye karşı tavırlarında (pozitif/negatif)nasıl bir değişim olduğu” sorusudur. Bu soru ile bağlantılı olarak Batı’nın İslam alemi üzerindeki hakimiyetine bir tepki ve kurtuluş politikası (hareketi) olarak doğmuş olan İslamcılığın, Batılı modern kurum ve düşünce akımlarını olduğu gibi kabul etmek fikrine karşı çıkmak ve eleştirmekle birlikte Batı menşeli bir kavram olarak demokrasiye yaklaşımlarının ne yönde olduğu ve İslamcılar bu tenakuzu nasıl aştıklarının (veya aşamadıklarının) cevabı aranmaktadır. Bu yönüyle çalışmanın, din-toplum ilişkisini inceleyen din sosyolojisinin (Günay, 2000:52) ilgi alanlarından dini referansların toplum hayatına etkisi açısından, dini pratikleri hayatlarının merkezine alan bir hareketin siyasal ile olan ilişkisini ortaya çıkarması, taleplerini belirlemesi bağlamında din sosyolojisi alanındaki çalışmalara katkı sunması beklenmektedir.

Bu araştırmanın amacı, 1940-1980 yılları arası yayın yapan İslamcı dergiler üzerinden bir incelemeyle İslamcıların demokrasi düşüncelerinde meydana geldiği varsayılan değişimi ortaya çıkarmaktır. Araştırmanın hipotezi “İslamcıların demokrasi anlayışında olumludan olumsuzla doğru bir değişimin olduğu ve 1970’lerin sonlarına doğru İslamcıların demokrasiye bağlılıklarının zayıfladığı, radikalizme doğru kaydıklarıdır.” Çalışmada bu hipotezin sınanması 1940-1980 yılları arası boyunca yayın yapmış İslamcı dergilerden olan *Hareket* ve *Büyük Doğu* dergilerinin incelenmesi ile yapılmaya çalışılmıştır.

Araştırma, içerik analizi metodu kullanılarak gerçekleştirilmiştir. İçerik analizi iletme görevi gören her türlü yazılı, sözel ve görsel ögenin analizini içermektedir. İçerik analizi çok sayıdaki metnin -örneğin; dergi, gazete gibi uzun yıllar yayımlanan

metinler- taranarak kodlanması noktasında faydalı olmaktadır (Neuman, 2014:466). Araştırmada içerik analizi, atanan sözcükler -demokrasi ve demokrasi ile eş anlamda kullanılan veya yan anlamda kullanılan, şura, meşveret, biat gibi kavramlar-doğrultusunda dergilerin 1940-1980 arası sayıları taranarak konu ile ilişkili makaleler analiz edilmiştir. Dergilerin şiir, hikâye, okuyucu mektupları ve karikatür sayfaları araştırmanın dışında bırakılmış, makalelerin hepsi -başmakale, ekonomi, yazı dizisi vb.- taranarak konuyla doğrudan alakalı olanlar analiz edilmiştir. Araştırmada; Şubat 1939'dan Mart 1982'ye kadar toplamda 187 sayı çıkarılan *Hareket* dergisinin, 1939-1980 arası yayınlanmış olan 172 sayısı taranmış ve konuyla alakalı yazılar tespit edilerek analiz edilmiştir. *Büyük Doğu* dergisi çıkarılmaya başlandığı Eylül 1943'ten Haziran 1978'e kadar toplamda 512 sayı olarak yayınlanmıştır. 16 dönem halinde yayınlanan *Büyük Doğu* dergisinin 4 sayfa olarak çıkarıldığı 4. dönemi (25 sayı) ve günlük olarak çıkarıldığı 6. dönem (27 sayı), 7. dönem (122 sayı) ve 9. dönem (35 sayı) araştırmanın dışında tutulmuş, bunların dışında kalan toplam 303 sayı taranarak analiz edilmiştir.

Araştırmada konunun çalışılması için seçilen *Hareket* ve *Büyük Doğu* dergileri 1940-1980 yılları arası yayın yapmış, dönemi boydan boya kesen uzun soluklu ve varsayılan değişimin (veyahut sürekliliğin) izlenebileceği temsil gücü yüksek örneklemelerdir. Ayrıca, hitap ettikleri kitle olarak da özellikle *Büyük Doğu* dergisinin "Büyük Doğu Fikir Kulübü" ve Necip Fazıl'ın Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) üzerindeki etkileri ile günümüz siyaset ve fikir dünyasına değin düşünce izlerini görmek mümkündür. *Büyük Doğu* dergisinin Ocak 1971'de yayınlanan 4. sayısında kabaca bir hesaplama ile verilen o dönemin İslamcı gençliğine dair bilgiler *Büyük Doğu* dergisinin etki alanını göstermesi açısından önemlidir.¹ Cumhuriyet sonrası İslamcılarının çıkardığı ilk dergi olan *Hareket* dergisi entelektüel birikimi ile İslamcı dergiler arasında öne çıkmaktadır. Dergi, Osmanlı dönemi İslamcı aydınlarının fikirlerinin sonraki kuşağa aktarımında önemli bir işleve sahiptir. Bu boyutta bir

¹ İslam Gençlik Ordusu, Birleş! Başlığıyla çıkan makalede MTTB'nin 36 dernek ile 120 bin Üniversiteli gence hitap ettiği belirtilmektedir.

araştırmada konuyu çalışmanın zorluğu nedeniyle çalışma en iyi örneklem olduğu düşünülen bu iki dergi ile sınırlandırılmıştır.

LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Demokrasi literatürü açısından faydalanılabilecek başlıca eserler iki ayrı döneme ayrılabilir; birincisi, modern dönemin öncüleri sayılan klasik eserler, ikincisi ise literatürün oldukça çeşitlendiği modern dönem eserleridir. Modern öncesi dönemde demokrasiden bahseden en bilinen eser, Platon'un demokrasinin ilk pratik örneği olarak kabul edilen Atina demokrasisini anlattığı *Devlet*'idir. Atina demokrasisinin son dönemlerinde yaşamış olan Platon (1999) bu kitabında yönetim şekillerinden bahsetmekte ve yönetimleri en iyiden kötüye doğru sıralamaktadır. Demokrasiye eleştirel yaklaşan Platon (1999:210-234), demokratik yönetimi en kötü yönetim şekli olarak nitelendirdiği tiranlıktan bir önce oligarşiden sonra saymaktadır. Platon demokratik yönetimin, oligarşinin zayıflaması sonucu yoksulların yönetimi ele geçirmesi ile kurulacağını varsaymaktadır. Platon'a göre, demokraside liyakatsiz kişilerin yönetici olması, aşırı özgürlük ve eşitlik gibi sebeplerden dolayı toplumda başboşluk yaygınlaşmaktadır. Bütün bunlar ise zorbalığı ortaya çıkarmaktadır. Platon'un öğrencisi Aristo (1983:179-188) *Politika* isimli eserinde demokrasiyi avantaj ve dezavantajları ile ele alarak inceler. Demokrasinin dört çeşidinden ve örgütlenmelerinden bahseder; ancak çoğunlukla demokrasiyi doğru anayasadan bir sapma olarak görür.

18. yüzyıl düşünürlerinden Montesquieu (1963:244, 57-76) demokrasiyi diğer iki çeşit yönetim şekli-saltanat, istibdat- ile birlikte incelediği oldukça kapsamlı eseri *Kanunların Ruhu* 'nda demokrasinin küçük devletler için ideal olduğunu; eğer büyük bir devlet için uygulanacaksa bunun temsilciler yolu ile mümkün olabileceğini söylemektedir. Halk egemenliğine dayalı demokrasinin temel ilkesinin ise fazilet olduğunu, faziletin olmadığı demokratik devletin yıkılacağını belirtmektedir. Rousseau'nun (1996:151-152) *Toplum Sözleşmesi* ideal devlet olarak demokrasiyi

tartışır; ancak egemenliğin devredilemez olduğu ilkesini savunduğu için temsili demokrasiyi demokrasi olarak nitelendirmez. Rousseau (1996:115) için demokrasi sadece doğrudan katılıma dayalı şekliyle demokrasidir. Örneğin İngiltere’de uygulanan temsili demokrasi Rousseau’ya (1996:152) göre demokrasi değildir. İngilizler sadece temsilcileri seçerken özgürdürler. Ne Rousseau ne de Montesquieu katılım konusunda Atina demokrasisinden farklı düşünmemektedirler.

19. yüzyıla gelindiğinde demokrasiye dair olumlu düşünceler yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Fransız düşünür Alexis de Tocquaville (2015) *Amerika’da Demokrasi* adlı hacimli eserinde teoriden ziyade pratikte bir uygulamayı, Amerika’daki demokratik yönetimi ele almıştır. Kendinden sonraki birçok Avrupalı düşünürü etkileyen eserinde Amerikan demokrasisinden abartılı bir övgüyle bahseder. Sosyolojik açıdan oldukça önemli olan kitabında Tocquaville (2015:416-470) demokrasinin Amerika’da yerleşmesinin dini, coğrafi, kültürel, ekonomik birçok boyutunu ele almakta ve analiz etmektedir.

Tocquaville ile aynı dönemlerde yaşamış olan bir başka düşünür John Stuart Mill “klasik-liberal demokrasi kuramının en önemli temsilcisidir ve aynı zamanda temsili(yarı) demokratik bir düzenin temeline demokrasi öğretisini yerleştirmiştir” (Schmidt, 2002:24). İngiliz liberalizmi içerisinde ahlakçı bir yaklaşımı benimseyen Mill (2003:107-108) için düşünce ve ifade özgürlüğü hiçbir şekilde sınırlandırılmaz. Liberal demokrasi kuramının öncü ismi Mill’i demokrasi kuramı açısından düşünce ve ifade özgürlüğünü merkeze alması ve Atina demokrasisinin kadınları ve erkeklerin bir kısmını dışarda bırakan katılım ilkesine itirazı önemli kılmaktadır. Yaşadığı dönem için bir devrim sayılabilecek kadınlara eşit siyasal katılım hakkını savunur ve kadınların katılımının ahlaki temellerini açıklamaya çalışır. Mill eşit oy uygulamasının, entelektüel kapasiteyi göz ardı ettiği ve eşit oydan hareketle demokraside çoğunluk iradesinin esas alınmasının demokratik sistemi “çoğunluk diktatörlüğü”ne dönüştürebileceğini düşünmektedir ve bunun yerine nitelikleri önceleyen nispi oy sistemini önerir (Mill, 2003:107-108).

20. yüzyılda demokrasi literatürü hem pratik hem de teorik alan üzerine oldukça zenginleşmiştir. Mayo, *Demokratik Teoriye Giriş* (1964); Schmidt, *Demokrasi Kuramlarına Giriş* (2002); Duverger, *Siyasal Rejimler* (t.y.); Sartori, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş* (2017) vb. eserler demokrasinin teori olarak gelişim ve dönüşümünü ele alırken, Alain Touraine demokrasinin aksaklıklarından ve niteliğinden bahsettiği *Demokrasi Nedir* (2004) isimli eserinde eleştirel bir tartışma ortaya koymaktadır. Demokrasi literatürü açısından önemli bir isim Robert Dahl *Demokrasi Üzerine* (2017) ve diğer eserlerinde demokrasinin hem teorik hem de pratik yönünü tartışmakta, aynı şekilde Arend Lijphart *Çağdaş Demokrasiler ve Demokrasi Modelleri* adlı edisyon çalışmasında modern demokrasilerin pratik işleyişini ele almaktadır.

Demokrasi-İslam ilişkisi ve demokrasinin Müslüman toplumlar için uygunluğu tartışması da Osmanlının batılılaşma hareketiyle birlikte yapılagelmiştir. Hürriyet, eşitlik gibi kavramların öne çıktığı, meşrutiyetlerin ilan edildiği Osmanlının son dönemlerinde yaşamış ve meşrutiyetin ilanı için İttihat ve Terakki ile birlikte çalışmış, sonrasında ise İttihat ve Terakki hükümetlerinde başbakanlık yapmış olan, düşünür ve devlet adamı Said Halim Paşa *Buhranlarımız*² (1998) adlı eserinde demokrasiyi, hürriyeti ve yaşanan buhranların sebebini sorgulamaktadır. Demokrasiyi Batı'nın kendi koşullarında ortaya çıkmış kendine has bir yöntem olarak görmektedir. Ona göre her millet kendi iç dinamiklerinin ortaya çıkardığı yöntemlerle yönetilmelidir. Evrensel bir eşitlik ve hürriyet fikrine karşı çıkmakta ve Batılı toplum için hürriyet sayılabilecek bir şeyin Müslüman bir toplum için hürriyet olarak görülemeyebileceğini söylemektedir. Aynı zamanda Said Halim Paşa demokrasinin çoğunluğun tiranlığına yol açacağı endişesini de taşımaktadır (*Buhranlarımız*, 1998).

Türkiye'de tam demokrasiye geçiş tarihi olarak 1945 kabul edilmektedir. Demokrasi bu tarihten itibaren daha fazla konuşulmaya, incelenmeye başlanmış ve bir

² Said Halim Paşa'nın 7 küçük hacimli kitap/makalesinden oluşan *Buhranlarımız* ilk olarak 1919 yılında *Sebilürreşad* tarafından bir araya getirilerek yayınlanmıştır.

literatür oluşmuştur. Bu konuda Kemal Karpat'ın *Türk Demokrasi Tarihi* (1996) ve *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980* (2007) Türkiye'nin siyasi gelişmesindeki tarihi ve sosyo-ekonomik amiller üzerinde duran temel kaynak niteliğindedirler. Son dönemde ise demokrasi üzerine birçok kitap ve makalesi bulunan Levent Köker, *Demokrasi, Eleştiri ve Türkiye* (2008) ve Fuat Keyman, *Türkiye ve Radikal Demokrasi* (1999) isimli kitapları ile demokrasi kavramını teorik, siyasi ve sosyal boyutuyla incelemekte ve geniş bir açıdan tartışmaktadırlar.

Türkiye siyasi tarihi ve İslamcılık hakkında araştırma yapacak araştırmacının en önemli başvuru kaynağı başta *İslamcılık Akımı* (1991) olmak üzere Tarık Zafer Tunaya'nın eserleridir. İslamcılık alanında ise ilk akla gelen İsmail Kara'nın eserleridir. İsmail Kara özellikle ilk dönem Osmanlı İslamcıları hakkında oldukça kapsamlı eserler vermiştir. Üç cilt olarak yayınlanan *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler* (1986) adlı hacimli eserinde İslamcılık hareketinin önemli simalarının metinlerine yer vermektedir. İslamcılık hakkında makalelerin bir araya getirildiği *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık* (2005) edisyon bir çalışmadır. Modern Türkiye'nin siyasi düşünce akımlarının (Milliyetçilik, Kemalizm, Muhafazakarlık, İslamcılık, Sol vb.) her birini bir cilt halinde ele alan çalışmada, 6. Cilt İslamcılık konusuna ayrılmış ve alan üzerine çalışmalar gerçekleştiren birçok akademisyen-yazar yazılarıyla katkıda bulunmuştur. Hulusi Şentürk'ün *Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset: İslamcılık* (2011) isimli eseri İslamcılığın biyografisi olarak okunabilir. Son yıllarda İLEM'in İslamcı Dergiler Projesi (İDP) kapsamında düzenlediği sempozyum bildirilerinin *-1960-1980 Arası İslamcı Dergiler: Toparlanma ve Çeşitlenme* (2015), *İslamı Uyandırmak* (2017), *Bir Başka Hayata Karşı: 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler* (2018)- kitap halinde basılması ile önemli bir başvuru kaynağı oluşmuş durumdadır.

Bu çalışma kapsamında İslamcılık ve İslamcı dergiler hakkında YÖK tez merkezi üzerinden yapılan taramada toplam kırk üç adet yüksek lisans/doktora tez çalışmasına ulaşılmıştır. Sadece İslamcı dergilerin çalışıldığı tezlerin başlıkları ise *"İslamcı Hâfızada 'emek' Sorunu: Türkiye'de 1980-2000 Arası İslamcı Dergilerde*

Sosyal Adalet Söylemi” (2016), “1990’lı Yıllar Türk Siyasi Hayatında Temel Tartışmalar ve İslamcı Dergilerin Yaklaşımı: Yeni Zemin, Nehir, İzlenim Dergileri Örneği” (2017), “Türkiye’de İslamcılığın Değişen Siyasal Dili: 1990’lı Yıllarda İslamcı Dergiler” (2017), “Yakın Dönem İslamcı Dergilerde Millet ve Ümmet Kavramları: Milli Gençlik Dergisi Örneği” (2019), “Recontextualizing Turkish Islamist Discourse: Hilal (1958-1980) As a Site Of Translational Repertoire Construction” (2019), “Sebilürreşad ve Büyük Doğu Dergileri Üzerinden 1940-1950 Döneminde Türkiye’de İslamcılık” (2016) şeklinde altı ayrı çalışmanın yapıldığı görülmektedir.

Görüldüğü üzere Türkiye’de demokrasi, demokrasi teorileri, uygulamaları üzerine birçok akademik çalışma yapılmıştır. Aynı şekilde “İslam ve demokrasi” birçok sempozyum, konferans konusu olarak ele alınmış, konu hakkında kitaplar ve makaleler yazılmıştır. Ayrıca tez çalışması olarak demokrasi kuramları, teorileri, tarihi ve pratiğe yönelik uygulamalar birçok kez çalışılmış ancak bir hareket olarak İslamcıların demokrasi algısı özelinde, görülebildiği kadarıyla Ahmet Koyuncu’nun “1970 Sonrası Türkiye’deki İslamcıların Demokrasi Algısı” başlığıyla doktora çalışması ve makaleleri bulunmaktadır. Ancak “İslamcı basının demokrasi düşüncesi” üzerine ulaşılabildiği kadarıyla herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Sol basının demokrasi ile olan ilişkisi birçok kez tez konusu olarak çalışılmış olmasına karşın İslamcı medyanın demokrasiye bakışı bugüne kadar özel olarak çalışılmamıştır. Toplumun bir kesiminin demokrasi algısı ve demokrasi ile ilişkisi ele alınırken, toplumun diğer bir kesiminin konu hakkında ne düşündüğünün, nasıl bir tavır içinde olduğunun bilinmiyor olması o dönemi değerlendirirken sağlıklı bir sonuca ulaşmayı engelleyecektir. Bu çalışma, bu alandaki eksiğin farkına varıp gidermeye yönelik bir çabanın ürünüdür denilebilir. Nitekim Türkiye tarihinin önemli bir aktörü olan İslamcı hareketin bu konudaki düşüncelerinin derinlemesine bir araştırmayı gerektirdiği, daha spesifik çalışmalara ihtiyaç olduğu görülmektedir. Bu açıdan çalışmanın ortaya koyduğu bulgular ile birlikte İslamcı hareket üzerine yeni araştırmalar yapılabileceği düşünülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEMOKRASİ: KURAMSAL VE BAĞLAMSAL ÇERÇEVE

1.1. DEMOKRASİ: TARİHSEL ÇERÇEVE

Demokrasi, Grekçe halk, halk kitlesi veya tam yurttaşlık anlamındaki *demos* ve egemen olmak veya iktidar kullanmak manasına gelen *kratein* sözcüklerinden oluşmaktadır. Demokrasi, halkın -doğrudan veya dolaylı- egemenliği, iktidar kullanımı veya çoğunluğun egemenliği olarak nitelendirilebilir (Schmidt, 2002:13). Bu klasik tanımla beraber Touraine (2004:25) demokrasiyi en çok sayıda bireye en büyük özgürlüğü veren, olası en büyük çeşitliliği tanıyan ve koruyan siyasal yaşam biçimi olarak tanımlamaktadır. Demokrasi, halkın egemenliğine dayanan bir yönetim şekli olarak ortaya çıkmış olmasına karşın *Demos* sözcüğü eski Yunan'da tam yurttaşlar için kullanılan, kadınları, yabancıları, köleleri dışarıda bırakan bir anlam taşımaktadır. Katılımdaki bu eksikliğe rağmen Atina demokrasisi, uzmanlık, eğitim, ekonomik üstünlük veya kökeni esas almayan, yurttaş kavramı içine giren herkes için eşit oranda yönetime katılım hakkı veren bir yapıdadır (Schmidt, 2002:36-37).

Tarihsel olarak demokratik sistemler, Yunan site devletlerinde ve Yunan sitelerine benzeyen diğer sosyal topluluklarda ortaya çıkmış ve doğrudan (*directe*) demokrasi biçimini almışlardır (Duverger, t.y:14). Atinalıların yaklaşık iki yüz yıl süren demokratik yönetimi, Yunan demokrasisi arasında en önemlisi ve özellikle siyaset felsefesine olan büyük etkisiyle günümüze değin en çok bilinenidir. Katılımcı demokrasinin ilk örneği olarak gösterilen Atina'daki halkçı yönetimle hemen hemen aynı dönemlerde İtalya'da Roma şehrinde de halk yönetimine dayalı bir yönetim ortaya çıkmıştır. Romalılar kendi sistemlerini Latince *res*, şey veya ilişki ve halk

anlamına gelen *publicus* kelimelerinin birleşiminden oluşan ve “halka ait şey” anlamında *republic* (cumhuriyet) olarak adlandırmışlardır. Katılımın erkeklerle sınırlı olduğu Cumhuriyet yönetimine önceleri sadece soylular veya aristokratlar katılabilirken daha sonraları sıradan halk da katılma hakkı kazanmış ve Roma vatandaşı olan tüm erkekleri kapsayacak şekilde genişlemiştir. Roma topraklarının zamanla büyümesi ile birlikte yeni katılan topraklarda yaşayanlara da vatandaşlık hakkı verilmiş ancak sayıları her geçen gün artan vatandaşlar, taşranın merkeze uzaklığı ve uygulamanın zorluğu dolayısıyla şehirdeki halk meclisine katılamamışlardır. Roma Cumhuriyeti uzun yıllar halk yönetiminde bir cumhuriyet olarak kalmasına rağmen zamanla imparatorluğa dönüşmüştür (Dahl, 2017:19-23). Atina ve Roma’daki halk yönetimlerinin ardından demokrasi çok uzun bir süre pratiği olmayan sadece teorik olarak tartışılan bir kavram olarak kalmıştır. Bunda, demokrasinin sıradan halk kitlelerine yönetime katılım hakkı vermesinin; yönetim gibi liyakat, beceri gerektiren bir işin herhangi sıradan bir kişiye bırakılamayacağı düşüncesinin yanında, demokrasinin doğrudan katılım olarak biliniyor olması ve bu sistemin büyük coğrafi alanları kapsayan devletler için uygulanmasının zor olacağı düşüncesi de etkili olmuştur.

Demokrasi ideal olarak hep var olagelmıştır ancak bugünkü temsili demokrasinin temelinde birdenbire bu ideale ulaşmak fikrinden ziyade toplumlardaki değişim ve dönüşüm etkili olmuştur. Temsili bir parlamentonun belli belirsiz ilk örneği sayılabilecek İngiltere parlamentosu, I. Edward’ın 1272-1307 yılları arasındaki hükümdarlığı sırasında ihtiyaç duyuldukça, düzensiz aralıklarla toplanan meclislerden ortaya çıkmıştır. 18. yüzyıla gelindiğinde ise kral ve parlamentonun yetkilerinin karşılıklı olarak kısıtlandığı anayasal bir sisteme dönüşmüştür (Dahl, 2017:29-30).

18. yüzyılda, önce Amerikan, sonra Fransız devrimleri, İngiliz geleneğinin çabalarını sürdürerek büyük ülkelere uygulanabilecek yeni bir demokrasi biçimi yarattılar. Mademki yurttaşların tümü yönetime kişisel olarak katılamıyorlardı, o halde aralarından temsilciler seçerek Ulusal Meclis’e göndereceklerdi: İşte *temsili demokrasi* adı buradan gelir. Bundan

böyle demokratik rejim, yönetenlerin yönetilenler tarafından seçilmesi olarak tanımlanır (Duverger, t.y.:14-15).

Temsili demokrasi sistemi ilk ortaya çıkışından bu yana, genel oyun kabulü ve örgütlü siyasal partilerin ortaya çıkması olmak üzere iki temel değişiklik geçirmiştir. Kadınların katılmadığı yöneticilerin, sadece toplumun bir bölümü -genellikle de en zenginleri- tarafından seçildiği (sınırlı oy) seçkin ve cinsiyetçi kanunlar nedeniyle kısmen uygulanabilen demokrasi, zaman içerisinde bugünkü seviyeye gelebilmiştir. 1848'den sonra Fransa, oy kullanma hakkının kullanılmasında servet ve ehliyet şartını kaldırmış, cinsiyet şartı ise 20. yüzyıla kadar değişmeden kalmıştır. 20. yüzyılda birçok ülkede kadınlara da oy hakkının tanınmasıyla seçimler tam anlamıyla genelleşmiştir (Duverger, t.y.:15).

1.2. DEMOKRASİ: KURAMSAL ÇERÇEVE

1.2.1. Demokrasi'nin Temel Nitelikleri

Bir yönetimin demokratik olup olmadığını anlayabilmek için öncelikle demokrasinin temel niteliklerini içerip içermediğine bakmamız gerekmektedir. Demokrasinin uzun bir geçmişe sahip olduğu düşünüldüğünde, bir olgunlaşma ve temel nitelikleri üzerinde tam bir konsensüs sağlanmış olması beklenebilir; ancak bu gerçekleşmiş değildir. Demokrasinin temel nitelikleri Antik Yunan'dan modern demokrasiye oldukça farklı nitelikler taşımaktadır. Klasik demokrasinin dayandığı temel nitelikler başka başlık altında işleneceği için burada daha çok modern temsili demokrasinin temel nitelikleri ele alınacaktır. Her ne kadar farklı demokrasi kuramlarının farklı yaklaşımları bulunsun da demokrasinin dayandığı özgürlük ve eşitlik ilkelerinin belirlediği, üzerinde anlaşılmış en temel nitelikleri birkaç madde halinde sıralanabilir:

1) *Özgür, adil ve düzenli seçimler*: Temsile dayalı modern demokrasilerde temsilcilerin düzenli aralıklarla seçilmeleri halk kontrolünü sağlamaya yöneliktir. Bir

politikanın kabulünden önce, politikanın ne olması gerektiğine dair eşit ve etkin imkanların sağlanması da bu kapsamdadır.

2) *Siyasi eşitlik/oy kullanma eşitliği*: Bütün yetişkin vatandaşların oy vermede eşit hakkının olması ve bütün oyların eşit değerde olması.

3) *Sivil haklar ve siyasi özgürlükler*: Vatandaşların, konuşma, ifade, din, toplanma özgürlüğü gibi sivil haklarının yanında, adaylık koyabilme, teşkilatlanma ve muhalefet etme-rekabet etme gibi sivil hakları tamamlayan siyasi özgürlüklerinin olması.

4) *Çoğunluk yönetimi*: Çoğunluğun tercih ettiği politikanın iktidar olması ve aynı şekilde seçilen temsilcilerin farklı düşüncelere sahip olmaları durumunda çoğunluğun tercihinin, kararının hâkim olması (Dahl, 2017:47-48; Dursun, 2016: 175-179; Mayo, 1964:51-55).

Demokrasinin dayandığı temel nitelikler bu şekilde özetlenebilir, ancak demokrasi kuramları arasında belirgin farklılıklar da bulunmaktadır. Demokrasi kuramları bazen birbirlerinin devamı bazen de eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır. Klasik demokrasi modeli temsili demokrasiye, yani liberal demokrasi modeline dönüşmüş, radikal demokrasi modeli ise liberal demokrasi modelinin eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır.

1.2.2. Demokrasi Kuramları

Demokrasi ilk bilinen şekliyle, doğrudan halk katılımına dayalı bir rejim olarak eski Yunan'da uygulanmış ve demokrasiye dair kuramlar zaman içerisinde değişerek, gelişerek devam etmiştir. Atina demokrasisini bugünkü modern demokrasilerden ayıran en önemli özelliği küçük bir toplumda doğrudan demokrasi olarak uygulanmış olmasıdır.

1.2.2.1. Klasik Demokrasi Modeli

Klasik demokrasinin ilk örneği Atina'da yönetim vatandaşlardan oluşan kurulun elindeydi; kurul, bütün önemli kararları alır, toplanma dönemleri dışında ülkeyi yönetecek yöneticileri seçerdi. "Atina demokrasisinin kurumsal yapısı yirmi yaşını geçmiş yerli erkeklerin oluşturduğu vatandaşlar, bunların katılımlarıyla teşekkül etmiş meclis (Ekklesia), meclise karşı belli görevleri olan *Beşyüzler Konseyi*, bu konseye karşı sorumlu *Elliler Komitesi* ve bununda üzerinde bulunan komite başkanından oluşuyordu" (Dursun, 2016:189). Yirmi yaş üzeri Atinalı özgür erkeklerin doğrudan katıldığı Ekklesia adı verilen halk meclisine, o dönemde Atina'da yaşadığı tahmin edilen 400.000 kişiden sadece 40.000 kişinin katılma hakkı vardır. Bunlardan da 3.000-4.000 kadarı çalışmalara etkin olarak katılmaktadır. Meclise sadece özgür erkek yurttaşlar katılabilmekte, siyasal ve medeni hakları bulunmayan köleler ve kadınlar bu haktan yararlanamamaktadır (Duverger, t.y.:14). Tüm bunlarla birlikte bu sistem ancak vatandaşların merkezde veya merkeze yakın oturduğu küçük coğrafi bölgeler üzerinde kurulu site devletleri için uygulanabilir bir yapıdadır. Aynı zamanda halkın hepsinin aynı eğitim seviyesinde olmaması kurulda görülecek konuların, herkes tarafından kolay anlaşılır ve basit olmasını da gerektirmektedir. Bu ise zamanla sistemin değişmesine yol açmış, Aristoteles'in de belirttiği üzere halk meclislerinde hitabet yeteneği olan bazı kişiler öne çıkmış, bunların etrafında gruplaşmalar oluşmuş, önerileri halk tarafından kabul görüp onaylanmıştır (Duverger, t.y.:14).

1.2.2.2. Liberal Demokrasi Modeli

Yukarıda belirtilen, büyük siyasal toplumlarda doğrudan demokrasinin uygulanmasındaki güçlükler iktidar yetkesinin temsilciler aracılığıyla kullanımını yani temsili demokrasiyi ortaya çıkarmıştır. 19. yüzyıldan itibaren demokrasi dendiğinde artık liberal demokrasi kastedilmektedir.

Halka ait olan egemenlik hakkının, halkın seçtiği kişi yahut kurullar tarafından kullanılması uygulaması *temsili/liberal demokrasi* modelini

oluşturmuştur...Temsili demokrasi modeli klasik liberalizmin demokrasi anlayışını temsil etmektedir. Temsili bir kurul, bir meclis aracılığıyla işleyen “rıza dayalı yönetim” sistemi anlamına gelen demokrasi, bu özelliğiyle bireyi ve bireyin özgürlüklerini savunan liberal düşünürlerce benimsenmiştir (Dursun, 2016:191).

17. ve 18. yüzyılda demokrasi, Eski Yunan’daki doğrudan demokrasi modelinden farklı olarak halkın yönetime katılmasından ziyade, güçlü devlet karşısında bireyin özgürlüklerini sağlamaya ve devletin müdahalelerinden kendilerini korumalarını sağlayan bir sistem, bir araç olarak görülmeye başlanmıştır. İktidarı kullananların yetkilerini sınırlandırmayı, vatandaşın haklarının özgürlüklerinin devlete karşı korunmasını öncelikli olarak savunan bu modele “korumacı demokrasi” de denmektedir (Dursun, 2016:192). Günümüzde demokrasinin vazgeçilmez unsurları olarak görülen kuvvetler ayrılığı, sınırlı ve sorumlu siyasi yönetim, anayasal yönetim, hukukun üstünlüğü, bağımsız yargı ve bütün siyasi hakların temelinde bulunan hatta bunları da aşan bir insan hakları anlayışı gibi birçok değer ve kurum liberal yaklaşım tarafından ortaya konulup savunulmuştur (Yayla, 2001:152-153).

Bugün liberal demokrasi terimi İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Batı toplumlarında var olan siyasal kurumları, bu kurumların varoluşlarını güvence altına alan hukuk kurallarını ve bu kurum ve kurallar içinde işlemekte olan siyasal süreci anlatmak için kullanılmaktadır. Bu anlamda liberal demokrasi; genel ve eşit oy ilkesini, düzenli aralıklarla yapılan gizli oy ve açık sayımlı seçimlerle siyasal iktidarın el değiştirebilmesini, halkın temsil edildiği kurumların (parlamento gibi) varlığını, hukukun üstünlüğünü (ve dolayısıyla yargı erkinin bağımsızlığını), düşünce, anlatım ve örgütlenme özgürlüğünü içermektedir (Köker, 2008:11).

1.2.2.3. Radikal Demokrasi Modeli

1980’lerden itibaren liberal demokrasiye yöneltelen eleştiriler geleneksel liberal demokrasinin; “soyut vatandaş ve atomistik birey temelli ve siyaseti sadece çıkar grupları ve partiler yoluyla temsiliyet mekanizmasına indirgemiş” (Keyman,

199:45) olduğu ve bir “meşruyet krizi” sorununun varlığı noktasındadır. Liberal demokrasinin meşruyet krizi iki temel üzerine oturur: İlk olarak *temsil sisteminin krizi* ki, siyasetin sürekli olarak tekrar tekrar yinelenen seçimlere indirgenmiş olması ve meşrulaştırmanın da buna dayandırılmasıdır. Modern toplumda demokratik seçimler kamusal tartışmaya değil, daha çok onaylamaya dayanmaktadır. İkinci kriz nedeni ise *siyasal katılımdan uzaklaşma*, halk kitlelerinin siyasete olan ilgisinin giderek azalması ve temsili demokrasinin kurumlarından olan parti sistemine gösterilen ilginin azalmasıdır (Coşkun, 2007:30-34).

Liberal demokrasinin “meşruyet krizi” içerisinde olduğuna dair eleştiriler radikal demokrasi kuramını ortaya çıkarmıştır. *Müzakereci/sorgulayıcı* demokrasi kuramı ve *agonistik/çekişmeci* demokrasi kuramı olarak iki ana başlıkta toplanabilen radikal demokrasi kuramları iki temel soruya yanıt bulmaya çalışır: 1) Liberal demokrasinin meşruyet krizi, 2) Demokratik yönetimin normatif temelini belirleyen ilkelerin, normların ve değerlerin saptanması (Keyman, 1999:137). Radikal demokrasi kuramının liberal demokrasinin meşruyet krizine çözüm önerisi; iletişimi mümkün kılan, müzakerelerin yapılacağı kamusal bir alanın var edilmesidir. Ortaya koydukları radikal demokratik yönetim ilkeleri hem *müzakereci* demokrasi kuramı hem de *agonistik* demokrasi kuramı açısından iki başlık altında aşağıda incelenecektir.

a. Müzakereci/Sorgulayıcı Demokrasi Kuramı:

Radikal demokrasi kuramı içerisinde Habermas tarafından geliştirilen müzakereci demokrasi anlayışı, liberal demokrasinin, toplumsal grupların ve kolektif kimliklerin karar alma süreçlerine katılımını gerçekleştirecek bir tarzda yeniden kurulmasını amaçlamaktadır (Keyman, 1999:136-137). Nitelikli bir siyasal katılımı amaçlayan “müzakereci demokrasi, özgür ve eşit vatandaşların kamu müzakeresi yoluyla meşru siyasal karar alma ve vatandaşların doğrudan öz yönetimi diye tanımlanabilir” (Kanatlı, 2014:120). Habermas’a (Habermas, 1994, akt., Keyman, 1999:137) göre demokratik yönetim sadece hukukun üstünlüğü ilkesine dayanarak modern devletin denetlenmesine dayanmamalıdır. Demokratik yönetim, farklılıkların müzakeresine, iletişimine ve karar alma süreçlerine katılabilmelerine imkân sağlayan

ve aynı zamanda demokratik yönetimin denetimini mümkün kılan kamusal bir alanın varlığına dayanmalıdır. Farklılıkların, farklılıklarıyla katılabilecekleri bir kamusal alanın var edilmesi ve bu alanda müzakere ve tartışma yoluyla iletişimin sağlanması ve karar alma süreçlerine katılmasını öngören sorgulayıcı yaklaşım, demokrasiyi eşit öznelerin doğrudan katılımını sağlayan bir süreç olarak görmektedir (Özdemir, 2013:85). Başka bir deyişle, demokratik meşruiyetin temelini, seçimlerden ziyade devlet-sivil toplum arasında yer alan kamusal alanda birer eşit özne olan farklılıkların alacağı kararların ussal, serbest ve açık müzakere ve iletişim koşulları içinde oluşması ve sonuçta herkes tarafından kabul edilmesi esasına oturtmaktadır. Böylelikle, siyasal partiler gibi oligarşik yapıların hegemonyasını kırmayı ve tüm toplumsal, siyasal, ekonomik vb. kararların, hiçbir farklılık gözetmeksizin sonuçlarından etkilenen herkesin her türlü iletişimsel kanallarla kamusal alana katılımı, müzakeresi ve uzlaşısıyla alınmasını amaçlamaktadır (Sitembölükbaşı, 2005:148).

b. Agonistik/Çekişmeci Demokrasi:

Radikal demokrasi kuramı içerisinde Chantal Mouffe tarafından geliştirilen bir diğer kuram ise *agonistik demokrasi* kuramıdır. Hem liberal demokrasi hem de müzakereci demokrasi kuramına bir eleştiri olarak ortaya çıkmış olan agonistik demokrasi kuramı, antagonizma (çatışma) ve farklılıkların uzlaştırılması veya aynılaştırılmasının değil farklılıkların tanınmasını merkeze almaktadır. Mouffe'ye göre çatışma ve farklılıklar demokrasinin temel koşullarındandır ve yok edilmeleri değil varlıkları sağlanmalıdır. Agonistik demokrasi kuramına göre liberal demokrasi ve müzakereci demokrasi, farklılıkları uzlaştırma yoluna giderek aslında siyasetin asıl görevi olan çatışmaları (düşmanlıkları) agonistik ilişkilere (biz/onlar ilişkisi; muhalifin meşruiyetinin tanınması, aynılaşmaya veya uzlaşmaya zorlamayan, rakip ilişkisi) çevirme görevini anlayamamışlardır (akt., Kanatlı, 2014:117,124). Çekişmeci yaklaşım müzakereci yaklaşımın aksine kamusal alanda müzakere ve iletişim ile çatışmanın ortadan kalkmasının imkânsız olduğunu, demokrasinin varlık sebebinin bu çatışmaların varlığı olduğunu savunmaktadır. Buna göre farklılıklar arasında tam bir uzlaşmanın oluşması çoğulcu demokrasiyi ortadan kaldıracaktır. Çatışma

demokrasinin en önemli şartıdır, bunu ortadan kaldıracak bir uzlaşma ancak demokratik olmayan bir yolla mümkündür (Özdemir, 2013:88).

Radikal demokrasi, liberal demokrasinin krizlerini aşmak için önerilmiş bir kuram olmasının yanında globalleşmenin getirdiği birçok yeni toplumsal yapıya uygun çoğulcu bir anlayışa ihtiyaç olduğu inancının sonucu ortaya çıkan bir kuramdır. Sonuç olarak radikal demokrasi kuramı, liberal demokrasinin siyasallaştırılması ve günümüz kimlik ve farklılıklara dayalı sorunlarını çözümlemeyi sağlayacak nitelikte yeniden yapılanması anlamına gelmektedir (Keyman, 1999:45).

Yukarıdan itibaren verilmeye çalışılan demokrasi tarihi ve kuramları çıkış noktası olan Batı dünyasının serencamıdır. Aşağıda ise demokrasinin Türkiye özelinde geçirdiği süreç verilmeye çalışılacaktır. Tarihi sürekliliklerin olguları anlamak açısından önemine binaen, demokrasi tarihi Osmanlı döneminde girilen ilk denemelerden itibaren aktarılmıştır. Cumhuriyet dönemi demokrasi tarihi ise araştırma başlığının 1940-1980 yıllarını kapsıyor olması nedeniyle 1980'e kadar verilmekle yetinilmiştir.

1.3. TÜRKİYE'DE DEMOKRASİ TARİHİ

1.3.1. Erken Dönem Cumhuriyet Öncülleri Demokrasi

Türkiye modernleşmesi, her ne kadar Cumhuriyet dönemindeki devrimci dinamik özelliğinden dolayı bu dönemin ürünü olarak görülse de aslında düşünsel ve kurumsal kökleri ile 19. yüzyıl başlarına kadar götürülebilir. Cumhuriyet dönemi devrimci dinamik yapı için Osmanlı dönemi nicel birikimlerinin nitel bir sıçramaya dönüşmesidir denilebilir (Alkan, 2003:20-21). 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı yöneticileri devletin Batı karşısında güç kaybetmekte olduğunu, bir çöküşe doğru gittiğini fark ettiklerinde ilk olarak kendi içinde bozuk işleyişin düzeltilmesine yönelik bir ihya hareketine girişmişlerdir (Ortaylı, 2003:38). Osmanlı modernleşmesi 19. yüzyıla kadar ilim ve teknikle sınırlı kalmış, düşüncede değişim ve Osmanlı aydınınının eşitlik, özgürlük gibi söylemleri 19. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır.

Önceki yüzyıllarda gerçekleşen düzenlemeler, değişimler, siyasi alanda değil, daha çok yöneticiler tarafından Batı karşısındaki geri kalmışlık için düşünülmüş, askeri ve ekonomik temelli reformlardır.

18. yüzyıl sonuna kadar, eskinin ihyasına dayanan devleti yenileme düşüncesinin yerini, 19. yüzyılda tamamıyla yeni bir düzen ortaya koyma düşüncesi almıştır. Bu, en iyi, dönemin söyleminde görülebilir. Bu yeni düşüncenin öne çıkan en önemli temalarının “Tanzimat” (düzenleme) ve “Islahat” (iyileştirme-reform) olması, 1839’da Gülhane’de okunan Tanzimat Fermanı ile 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı olarak bilinen, Hatt-ı Hümayunlara verilen adlarda görülebilmektedir (Alkan, 2003:19).

Sened-i İttifak ile başlayan padişahın yetkilerinin kısıtlanması, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile devam etmiştir. Yukarıdan, halk talebine dayanmayan, yöneticilerin maslahata binaen yapmış olduğu bu reformlar temsili sisteme inanılarak yapılmış değildir; daha çok merkezi otoriteyi güçlendirme düşüncesi hakimdir. Ancak bu fermanlar yoluyla gerçekleşen reform ortamında yetişen yeni aydın tipi demokrasiye daha çok inanan ve Batılı devletlerin üstünlüğünün halka sağlanmış olan geniş hürriyetler ve parlamentolu demokratik siyasi rejime bağlı olduğu düşüncesini taşımaktadırlar (Eraslan, Olgun, 2006:31-32).

Birinci Meşrutiyet olarak adlandırılan ve Osmanlı tarihinde 1908 senesine kadar devam eden bu dönem; aydınların siyasi alanda reform, yani meşruti idare isteği ve yeni padişah II. Abdülhamit’in gerçekleştirmek istediği yeni Osmanlılık siyasetinin sonucu olarak 23 Aralık 1876 tarihinde Kanun-i Esasi’nin ilanı ile başlayan yeni bir dönemdir. Kanun-i Esasi’nin ilanında iç etkenler kadar yabancı devletlerin baskısını azaltmak düşüncesi de etkili olmuştur (Karpata, 1996:36). “1876 Anayasası, Türkiye’nin modern politik sisteminin resmi başlangıcı olarak kabul edilir. Kısmen Belçika Anayasası’na dayanılarak hazırlanan bu anayasa, Avrupa’nın büyük devletleri tarafından düzenlenen ve görünüşte reformları planlamayı, gerçekteyse Osmanlı ekonomisi ve yönetimi üzerindeki Avrupa baskısını daha da artırmayı amaçlayan İstanbul Konferansı’nı başarısız kılmak düşüncesiyle ilan edildi” (Karpata, 2007:8).

Halk desteği ya da baskısının olmadığı, padişah tarafından Hatt-ı Hümayun şeklinde ilan edilen 119 maddelik bu anayasa kendine has hükümleri olan bir anayasadır. Anayasaya yani 1876 Kanun-i Esasisine göre “egemenlik” her ne kadar temsilciler seçerek meclise göndermiş olsa da millete değil padişaha aittir. Kanun-i Esasi’de “egemenlik” sözü doğrudan kullanılmamış olmakla birlikte buna mukabil “saltanat” kullanılmıştır. Bu yönüyle Kanun-i Esasi günümüz demokratik anayasalardan oldukça geride olan bir anayasadır. Padişah, yürütmenin başıdır, tayin ve azil yetkisi vardır. Aynı şekilde padişahın meclis üzerinde açma, kapama, fesih gibi yetkileri vardır ve yine yargıda da kesinleşmiş kararlarda sınır dışı etme yetkisi vardır (Eraslan, Olgun, 2006:37-39).

1876 Kanun-i Esasisi, padişahın yetkilerini kısıtlayan Sened-i İttifak ile başlayan uzun bir sürecin sonucudur. Anayasanın padişahın fermanı şeklinde ilan edilmiş olsa bile, halkın temsilcilerini ilk defa geniş çaplı bir şekilde, bir araya getirecek olması bakımından önemlidir (Eraslan, Olgun, 2006:43). “Bütün çelişkilere, eksikliklere rağmen halk temsilcilerinin muhatap alınması kanunen ve resmen söz konusudur. şahsi veya grup baskıları karşısında tebaanın hürriyet ve adalet ve eşitlikten istisnasız yararlanması mümkün olacaktır” (Eraslan, Olgun, 2006:48).

1876 Anayasası padişahın sistemdeki merkezi konumunu sürdürmekle birlikte, karar süreçlerinde katılımcılığa ve uzlaşmacılığa önem veriyordu. Geleneksel kurumlar olan meşveret (danışma) ve şûra (meclis), yalnızca dinsel önderleri ve padişahın güvenilir adamlarını değil, dolaylı seçimlerle seçilen halk temsilcilerini de içeren Meclis-i Mebusan’da bir araya getirilmişti. 1876 ve 1878’de gerçekleştirilen iki seçim sonucunda cemaat liderleri, vilayetlerin ileri gelenleri, toprak sahipleri, tüccar ve “ulema”dan oluşan bir parlamento ortaya çıktı (Karpas, 2007:9-10).

Ancak bu dönem çok uzun sürmemiş ve padişah tarafından Meclis çalışmalarına ara verilerek anayasa askıya alınmıştır. Bu dönemde hak talebinde bulunanlar henüz siyasal bir partileşme içinde değillerdir ve Batı demokrasileri ile kıyaslandığında oldukça geri bir düzeydedir.

Çok kısa bir süre yürürlükte kalmış olan 1876 Kanun-i Esasi'sinin otuz yıl aradan sonra padişahın emriyle 1908'de tekrar yürürlüğe konması ile II. Meşrutiyet dönemine girilmiştir. Padişah II. Abdülhamit 1878'de meclisi feshetmiş ancak bunu dönemin şartlarına bağlı geçici bir kapatma olarak adlandırmıştır. Padişahın beyanı, ileri tarihlerde şartlar uygun olduğunda meclisin tekrar açılacağı yönündedir. Dolayısıyla Kanun-i Esasi tamamen yürürlükten kaldırılmamış şeklen de olsa yürürlükte kalmıştır (Eraslan, Olgun, 2006:55). 1908 meşrutiyetin yürürlüğe girmesiyle birlikte yapılan seçimlerde o güne kadar gizli bir teşkilat yapısı içerisinde çalışmalarını sürdüren İttihat ve Terakki Cemiyeti mecliste çoğunluğu sağlamıştır.

İkinci bir parlamenter rejime dayanan bu yeni dönem, 1876'da kabul edilen padişahın oldukça etkin olduğu anayasanın (Kanun-i Esasinin) 1909 yılında daha demokratik yönde düzenlenmesiyle ortaya çıkmıştır. 1909 düzenlemesi, parlamentonun oluşumunda değişiklik yapmamakla birlikte, parlamentoya padişahın iznine gerek olmadan yasa çıkarma yetkisi vermiştir. Yasama yetkisinin padişahın tekelden çıkarılıp parlamentonun görevleri arasına alınmasıyla parlamento, devletin en güçlü organı haline gelmiştir. Anayasayla yasama organına icrayı denetleme ve lüzum gördüğü durumlarda güvensizlik oyuyla düşürme yetkisinin verilmesiyle halkın seçtiği temsilcilerden oluşan parlamentonun gücü pekiştirilmiştir (Türe, 2005:36).

Meclisin icranın üzerinde oldukça etkili olduğu yeni dönemde, bu durumdan hoşnut olmayan İttihatçılar kendi iktidarlarını sağlama almak için çabalamış ve bunda da başarılı olmuşlardır. Sonuç olarak temsili demokrasinin ilk denemelerinden I. Meşrutiyete oranla daha demokratik bir görünüm arz eden II. Meşrutiyet, teorik olarak çok parti rejimini ve kuvvetlerin yumuşak ayrılığına dayanması gereken parlamenter hükümet sistemini kabul etmiştir. Fakat bu hukuki ve nazari yapı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1913 yılından itibaren partileşme yoluna gitmesi ve meclis çoğunluğunu elinde bulunduruyor olması dolayısıyla yürütme üzerindeki gücünü kullanarak fiili bir tek parti rejimine dönüşmüştür. Savaşlar ve siyasi istikrarsızlıklar ile devam eden on yıllık İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarı, nihayet Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi üzerine sona ermiş ve parti kendi kendini feshetmiştir. 1918-1922 yılları

arasında ise birçok parti kurulmuş bunlardan Hürriyet ve İtilaf Partisi hükümetler kurmuştur (Tunaya, 1959:3; Karpaz, 2007:19).

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından 1918 yılında İttihat ve Terakki Partisi'nin kendi kendini feshetmesi sonucu 1919'da önce İstanbul'da bir meclis açılmış ancak 1920'de İstanbul'u işgal eden İngilizlerin müdahalesi sonucu meclis çalışamaz hale geldiği için kapanmıştır. Bundan sonraki süreç Anadolu'da kurulan cemiyetlerin Ankara'da yeni bir meclis oluşturmasıyla devam etmiştir. 1919'da önce İzmir, ardından Anadolu'nun işgal edilmesi karşısında başlatılan kurtuluş hareketleri Anadolu'da kongreler toplayarak Misak-ı Milli'yi kabul etmişlerdir. Misak-ı Milli'nin kabulünün ardından İstanbul hükümeti 1919 seçimlerini yapmış, Mustafa Kemal'in de mebus seçildiği bu mecliste Misak-ı Milli kabul edilmiş aynı zamanda kurtuluş hareketine destek verilmiştir. Bu olay 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal eden İngilizleri rahatsız etmiş, meclisin bazı üyeleri İngilizler tarafından sürgün edilerek ardından da meclis dağıtılmıştır. Mart ayında dağıtılan bu meclisin bazı üyeleri ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından seçilen yeni üyeler Ankara'da 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni toplamışlardır (Karpaz, 2007:24-25).

Siyasi değişimlerin yaşandığı II. Meşrutiyet dönemi aynı zamanda Cumhuriyet dönemine de devreden düşünce akımlarının oluştuğu, şekillendiği dönemdir. Gizli bir teşkilat yapılanması içinde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti çatısı altında hem yurt içinde hem yurt dışında Abdülhamit yönetimine karşı verilen mücadele sona erip meşrutiyet ilan edilince İttihat Terakki Cemiyetinin homojen bir örgüt olmadığı çok çeşitli düşünceleri barındıran bir yapı olduğu ortaya çıkmıştır. İslamcılık, milliyetçilik, Batıcılık gibi fikir akımlarının temellerinin atıldığı bu dönemde İttihat Terakki Cemiyetinin içinden farklı grupların çıkıp partileşme yoluna gidildiği görülmektedir. Aynı zamanda cemiyet içerisinde de anti emperyalist, devletçi ve Türkçülük esaslarına dayalı yeni bir milliyetçilik anlayışı ortaya çıkmıştır (Tunaya, 1959:32-33; Karpaz, 2007:16).

Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı toplum yapısında bir değişim ve dönüşümün başlamış olduğu söylenebilir. Tanzimat döneminde modern eğitim

sisteminin benimsenmesinin ortaya çıkardığı yeni bir durum olarak, toplumsal statü ve yukarı doğru hareketlilik artık eğitim yoluyla oluşmuştur. 1908 seçimlerinde meclis çoğunluğunu elde eden İttihat ve Terakki yöneticileri de toplumun alt tabakalarından ve eğitim yoluyla bulundukları konuma gelmiş kişilerden oluşmaktadır. Her ne kadar toplumun bütününe yayılan bir değişim olmasa da modern eğitim sistemi demokratik ilkeleri bilen ve inanan bir kesim ortaya çıkarmıştır denilebilir. Az sayıda eğitilmiş insan ile eğitimsiz halk kitleleri olarak bölünen toplum, İttihat ve Terakki'nin seçkin düzeninin alt yapısını hazırlamıştır. Aynı şekilde Jön Türklerin oluşturduğu bu sosyo-politik yapının kurulacak olan Cumhuriyetin temelini oluşturduğu söylenebilir (Karpaz, 2007:18-19).

1.3.2. Tek Partili Dönem ve Kısıtlanan Demokrasi

20 Ocak 1921'de yeni bir anayasa (Teşkilat-ı Esasi Kanunu) kabul edilmiştir. Bu anayasaya göre egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Anayasa aynı zamanda Büyük Millet Meclisi'ne şeriatı uygulama ve yürütme yetkisini de vermektedir. Böylece, meclis resmen olmasa bile fiiliyatta halifeliğin yerini almış, bütün yetkiler Türk devletinin idarecisi olarak görülen mecliste toplanmıştır. Yeni anayasa meclis seçimlerinin her iki yılda bir yapılmasını kararlaştırmıştır (Karpaz, 1996:54). 1921 Anayasası, kuvvetler ayrılığının olmadığı, yasama, yürütme ve yargı erklerinin TBMM'de toplandığı bir sistemi Meclis Hükümeti sistemini getirmiştir. Egemenliğin kayıtsız şartsız millette olduğu, milletinde bu egemenliği seçim yoluyla tam yetkili meclise devrettiği daha yumuşak bir sistem kabul eden 1924 Anayasasında ise, yargıya bağımsız bir statü tanınmıştır. Buna göre yargı yetkisi, ulus adına bağımsız mahkemelerce kullanılır (Türe, 2005:42).

“Birinci Dünya Savaşı yıllarında iktidardaki İttihat ve Terakki'nin karşısında muhalefet fiilen ortadan kalktığından bir bakıma “tek parti dönemi” olarak ortaya çıkmıştır. Kurtuluş Savaşı dönemi, siyasal partiler açısından İttihat ve Terakki'nin tek parti sisteminden Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin tek parti yönetimine geçildiği bir dönem olarak değerlendirilebilir” (Dursun, 2016:278-279).

1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılması ile Ankara’daki meclis, savaş sonrası hudutların çizildiği, ekonomik yükümlülüklerin -kapitülasyonlar ve dış borçlar- ele alındığı konferans ve barış görüşmelerine heyetler göndermede tek yetkili olmuştur (Karpas, 1996:56).

Savaşın ardından yeni bir durum ortaya çıkmıştır, siyasi iktidar Ankara’daki Millet Meclisi’nde iken dini otorite daha önce saltanatın ilgası esnasında Sultan V. Mehmed’in yerine halifelige getirilen halife Abdülmecit’tedir. Bu durum halifeliğin kaldırılması gerektiğine inanan modernistler ile halifelik makamına saygılı ve daha da ötesi bu makamın İslam ülkeleri üzerindeki nüfuzunu kullanmak açısından gerekli olduğunu düşünen gelenekçi gruplar arasında anlaşmazlığa yol açmıştır. Denetimi ele geçirmek ve kendi reform programlarını uygulamak isteyen modernistler meclisin çalışamaz duruma geldiğini ileri sürerek 1 Nisan 1923’te meclisin kendi kendini feshederek seçime gitmesini sağlamışlardır. Seçimin ardından çoğunluğu ele geçiren Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti grubu Halk Fırkası adı altında partilemiştir. 11 Ağustos 1923’te toplanan yeni meclis Ankara’yı başkent olarak kabul etmiş 29 Ekim 1923’te ise Türkiye Cumhuriyeti ilan edilmiş ve Mustafa Kemal, Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. 3 Mart 1924’te halifeliğin kaldırılması ile artık otorite tek elde, mecliste toplanmıştır. 20 Nisan 1924’te kabul edilen anayasa ile “egemenliğin” kayıtsız şartsız millete ait olduğu, Millet Meclisi’nin milletin tek temsilcisi olarak millet adına egemenliği kullanmaya yetkili olduğu belirtilmektedir. Meclis, kuvvetler birliği ilkesine göre oluşmuştur ve meclis yürütme yetkisini meclisin seçtiği cumhurbaşkanı ile onun atayacağı kabine aracılığı ile kullanacaktır. Yargı ise yine meclis adına bağımsız mahkemeler tarafından kullanılacaktır (Karpas, 2007:31-35). 1921 ve 1924 Anayasaları çoğunlukçu saf temsili anayasalardır. TBMM kullandığı yasama ve yürütme yetkilerini egemenliğin sahibi olan millettten almaktadır ve sivil denetleme mekanizmalarından yoksundur. Siyasal katılım sadece seçim dönemleri oy kullanmaktan ibaret yönetilenlerin yöneticileri seçtiği, sonrasında yönetme işine hiçbir şekilde müdahale edemediği sınırlı bir katılımdır.

1924 anayasası, “Her Türk özgür doğar ve özgür yaşar, özgürlüğü yalnızca başkalarının hak ve özgürlükleriyle sınırlanabilir” (Karpaz, 2007:37) ilkesiyle, kanun önünde eşitlik, kişi ve konut dokunulmazlığı, düşünce, seyahat, çalışma, toplanma, dernek kurma özgürlüğü vb. tüm özgürlükleri kuralına uygun olarak sayması, aynı şekilde basının “yasal sınırlar içinde kalmak koşuluyla” özgür olduğu, yayım aşamasından önce sansür edilemeyeceğinin sakıngan bir dille de olsa belirtilmiş olması hak ve özgürlükleri öne çıkaran ileri temsili liberal bir demokrasinin benimsendiğini göstermektedir (Karpaz, 2007:37).

1924 Anayasası kişi hak ve hürriyetlerini en geniş manada tarif etmişti ama devlet kuvvetlerinin üçünü de -yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerini- en yüksek organ olarak tanıyan Millet Meclisi’nde toplamıştı. Cumhuriyet rejimi nazari olarak kişiye bütün hak ve hürriyetleri tanıyor, ama onu bu hak ve hürriyetleri gerçekleştirmek araçlarından yoksun bırakıyordu (Karpaz, 1996:125).

Batılı hak ve özgürlüklerin tamamını vatandaşlarına sağlıyor olmakla birlikte, her şeye gücü yeten bir Millet Meclisi, gerçekte tek parti sisteminin desteğinde güçlü bir yarı başkanlık sistemi getirmiştir. Muhalefet partilerinin bazı olaylar -Şeyh Said isyanı- vesile edilerek kapatılması ve Takriri Sükûn Kanunu’nun çıkarılması, İstiklal mahkemelerinin kurulması ile demokratik ilkelerin uzağına düşülmüş ve zamanla baskıcı bir rejime dönüşmüştür.

Hükümet, 1930’da ekonomik kötü gidişe karşı oluşan hoşnutsuzluğa ve siyasi gerginliklere karşı bir uzlaşmayı gerçekleştirmek adına iki partili sistemi denemeye karar vermiş ve Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kurulmasına izin vermiştir. Ancak muhalefetin halk tarafından coşkuyla karşılanması, ardından toplumda rejime karşı muhalif seslerin yükselmesi yöneticileri endişelendirmiş ve partinin lağvedilmesiyle sonuçlanmıştır. Çok partili siyaset denemesi başarısızlıkla sonuçlanmış, iktidar sahipleri beklemedikleri bir gerçekte yüz yüze gelmişlerdir; reformlar halk tarafından benimsenmemektedir ve halk yönetimden memnun değildir. İktidar o güne kadar yapılan reformların ideolojik olarak halka benimsetilmesi gerektiği düşüncesiyle

devlet üzerindeki denetimini daha da güçlendirmiş ve Kemalizm'i yeni bir devlet ideolojisi haline getirmiştir. 1931 Mayıs ayındaki Üçüncü Parti Kongresi'nde cumhuriyetçilik, laiklik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik ve inkılapçılık altı temel ve değişmez ilke olarak parti programına konulmuş ve bu altı ilke, Cumhuriyet Halk Partisi'nin amblemi olarak altı okla sembolleştirilmiştir. Bu ilkeler 1937'de anayasaya eklenerek Kemalizm ya da diğer tanımla Atatürkçülük devlet ideolojisi haline getirilmiştir (Ahmad, 2006:81). Kemalizm'i oluşturan bu altı ilkedен laiklik ve milliyetçilik en belirgin özellik olmuştur. Laiklik, dinin kamusal alandan tamamen çıkarılması, aynı zamanda da devletin dini kurumlar üzerinde mutlak denetiminin sağlanması olarak yorumlanmıştır. Milliyetçilik ise bir Türk tarihi mitolojisinin ortaya çıkarılması ve ümmet anlayışına dayalı dinsel kimliğin yerine ulusal kimlik edinmenin aracı olarak kullanılmıştır. Kemalizm'in devlet ideolojisi olarak tüm resmi organları yoluyla bu altı ilkeyi aşılama çabasına rağmen ideolojik bir tutarlılık yoktur. Bu ideolojik boşluk abartılı bir Atatürk yüceltmesi ile doldurulmaya çalışılmıştır (Zürcher, 2009:269-270).

1930'lu yıllar boyunca parti içerisinde daha sonra Demokrat Parti'yi kuracak olan Celal Bayar'ın ve onun etrafındakilerin daha liberal görüşlere sahip olmaları ve bu yönde sürekli mücadele etmeleri, aynı zamanda dış politikanın zorunlu yönlendirmeleri sonucu zaman zaman siyasi ve ekonomik liberalleşmenin görülmesine rağmen, Avrupa'daki Nazi Almanyası'nın güçlenmesi hem ekonomik hem ideolojik olarak etki alanında olan Türkiye rejimini daha çok etkilemiştir (Ahmad, 1986:229).

1.3.3. Çok Partili Dönem: Demokrasinin Gelişimi

İkinci Dünya Savaşı tüm dünyada önemli sonuçlar doğurmuş; savaşı, kendisini demokratik olarak tanımlayan Batılı ülkelerin kazanmasının ardından yeni bir dünya düzeni oluşmuştur. Türkiye bu yeni dünya düzeninde tercihini Batı'dan yana kullanmış ve tek parti diktatörlüğünden çok partili bir rejime geçmek zorunda kalmıştır (Dursun, 2016:280).

İkinci Dünya Savaşı boyunca kararsız bir tarafsızlığı seçen Türkiye, Müttefiklerin faşizm karşısındaki zaferinin ardından demokratik dünyadan yana seçimini kullanmaya karar vermiştir. Türkiye 23 Şubat 1945'te Müttefiklerin yanında Almanya'ya savaş açmış ardından 24 Şubat 1945'te de Birleşmiş Milletler beyannamesini imzalayarak Birleşmiş Milletler üyesi olmuştur (Karpat, 1996:127). Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 1 Kasım 1945'te meclisin açılış konuşmasında artık Türkiye'deki siyasal sistemin faşizme karşı zafer kazanmış olan demokratik yönetimlerle aynı çizgide değişikliklere, düzenlemelere hazır olduğunu söylemektedir. Türkiye'deki sistemin en önemli eksiği muhalefet partisinin olmamasıdır. Bu durumda bir muhalefet partisine artık izin verilebilecektir (Ahmad, 2010:122). Demokrasiye geçişin bir belirtisi olarak basın üzerindeki baskı azaltılmış ve daha önce -1944 yılı sonbaharında- hükümete muhalefetleri dolayısıyla kapatılmış olan gazetelerden *Vatan*, *Tan* ve *Tasvir-i Efkar*'ın yeniden yayınlanmalarına izin verilmiştir (Karatepe, 1993:202).

Tek parti rejiminden çok partili demokratik sisteme geçişi sadece dış kaynaklı etkenlere bağlamak elbette ki eksik bir yorum olacaktır. Bu geçişte dış baskıların yanında, içerden sosyo-ekonomik kaynaklı baskılar da etkili olmuştur. İkinci Dünya Savaşı boyunca uygulanan ekonomik tedbirlerle iyice bunalan toplum, savaş sonunda daha da kötüleşen ekonomik bir durumla yüz yüze kalmış, zaten sosyo-ekonomik durumu zayıf olan sanayi işçilerinin satın alma güçleri düşmüştür. Ancak o yıllarda Türkiye'nin, hem sanayisi gelişmemiş bir tarım toplumu olması hem de rejimin sınıf temelli oluşumlara karşı tavır almasından dolayı sendika kurmaları ve grev yapmaları yasak olan sanayi işçilerinden etkili bir sınıf olarak bahsetmek henüz mümkün değildir. Dolayısıyla, halkın tüm hoşnutsuzluğuna karşı siyasal değişime yol açan asıl baskı, rejimin destekçisi konumunda olan devlet memurları ve toprak sahiplerinden gelmiştir. Bu kesimler de ekonomik kötüleşmeden nasibini almış, devlet memurlarının özellikle de yüksek dereceli memurların satın alma gücü üçte iki oranında azalmıştır. Kemalist rejimin dayandığı diğer bir unsur olan büyük toprak sahipleri ise Ocak 1945'te Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun getirilmesinden ve toprak ürünlerinin düşük fiyatlandırılmasından rahatsız olmaya başlamışlardır. Özellikle Çiftçiyi

Topraklandırma Kanunu siyasal muhalefetin doğuşunda çok etkili olmuştur. Diğer bir etkense İttihat ve Terakki ve Kemalist rejimin oluşumu ve büyümesine destek verdiği Modern Türkiye'nin yeni unsurlarından olan yerli burjuvazidir. Bu kesim, gayrimüslim vatandaşlar için konulan varlık vergisinden her ne kadar kendilerini etkilemese de rahatsız olmuş; ordu ve bürokratların hâkim olduğu rejim karşısında artık kendini güvende hissetmemeye başlamıştır (Zürcher, 2009:303-306).

1.3.3.1. 1945-1950'li Yıllar: İlk Denemeler, İlk Muhalefet

1945 Haziran ayında zengin bir sanayici olan Nuri Demirağ tarafından 18 Haziran 1945'te ilk muhalefet partisi "Milli Kalkınma Partisi" resmen kurulmuş olsa da gerçek manada bir muhalefet Cumhuriyet Halk Partisi içinden çıkmıştır. Daha çok parti içindeki liberallerin etkin olduğu, ilk olarak toprak kanununa muhalefetleri ile öne çıkan partinin önemli isimleri Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan "dörtlü tahrir" olarak anılan tahriri CHP meclis grubuna sunmuşlar, 12 Haziran 1945'te Halk Partisi grubunda görüşülen tahrir reddedilmiş ardından muhalefetlerine devam eden Menderes, Köprülü ve Koraltan partiden ihraç edilmişlerdir. Bayar ise parti ile anlaşmazlıklar artınca hem milletvekilliğinden hem de partiden kendi isteğiyle istifaya etmiştir. Daha sonra dörtlü tahrir imzacıları 7 Ocak 1946'da Celal Bayar liderliğinde Demokrat Partiyi resmen kurmuşlardır. Böylece Türkiye'de çok partili döneme resmen girilmiştir (Karpaz, 1996:130-135).

Bundan sonraki süreçte İnönü'nün beklentisinin aksine etkili bir muhalefet yürüten ve halktan da büyük teveccüh gören Demokrat Parti'nin etkisiyle bazı antidemokratik yasalar değiştirilmiştir. Seçim Kanunu'nda yapılan değişikliklerle, 1908'den beri uygulanagelen ve seçmenlerin yerel olarak temsilcileri seçtiği onların da parti listesinden meclise girecek adayları belirlediği iki kademeli seçim sisteminden tek dereceli seçim sistemine geçilmiştir. Üniversitelere tanınan idari özerklik ve basın yasalarındaki serbestleşme de diğer değişimlerdir (Ahmad, 2010:125). Demokrat Parti'nin kurulduğu günden itibaren en çok üzerinde durduğu ve hükümeti eleştirdiği noktalar, demokrasinin yokluğu ve ekonomik kötü gidiş olmuştur. Partinin kurulduktan bir sene sonra 7 Ocak 1947'de yapılan ilk kurultayında görüşmeler,

özgürlükler ve demokrasi meselesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Hükümete yöneltilen eleştiriler özgürlük yönünde bir değişimin sadece yasalar üzerinde kaldığı, uygulanmadığı, özgürlüklerin kısıtlandığı yönündedir. Demokrat Partililerin kurultay sonunda “Hürriyet Misakı” olarak adlandırdıkları ve oybirliğiyle kabul ettikleri bildiride, Halk Partisi’nin gerçekten demokrasinin kurulmasını istemesi halinde yerine getirmesi gereken üç şart ileri sürülmüştür. Bunlar; Anayasaya aykırı kişi hürriyetini sınırlayan antidemokratik yasaların değiştirilmesi, mahkemelerce uygulanacak oy güvenliğini sağlayan yeni bir seçim yasasının getirilmesi ve Cumhurbaşkanlığının parti başkanlığından ayrılması gerektiğidir (Karpaz, 1996:156-157).

İlk olarak katıldıkları 1946 seçimlerinde kısmi bir başarı elde eden demokratlar 1950 seçimlerinde açık ara farkla iktidara gelmiştir. 1946’dan 1950’ye kadar bu dört yıllık demokrasiye geçiş süreci Kemalist ideolojinin sıkı bir şekilde uygulanan devletçilik, devrimcilik ve laiklik ilkelerinden küçükte olsa tavizler verdiği bir dönem olmuştur. 1950’de iktidara gelmiş olan Demokrat Parti de Kemalist ideolojinin ilkelerine uyacağını kurulduğu andan itibaren deklare etmiştir. Ancak bu ilkelerin geçmiş dönem şartlarında sıkı takibinin gerekli olduğunu, oysaki gelinen noktada artık buna ihtiyaç olmadığını ve bu ilkelerin halkın istekleri doğrultusunda yumuşatılabileceğini söylemişlerdir.

1.3.3.2. 1950’li Yıllar: Demokrat Parti İktidarı

1950 seçimlerinde bürokrasinin desteğini alamasa bile tarafsız kalmasını sağlayan Demokrat Parti, halkın büyük desteğiyle kazandığı seçimlerin ardından halkın istekleri yönünde bir özgürlük ortamı sağlamıştır. Ancak gerek önceki dönemin köklü kurumlarının etkisi, gerekse partinin her ne kadar demokrasiden bahsediyor olsa da bunu uygulayacak kadar içselleştirememiş olması dolayısıyla yapısal bir değişiklikten söz etmek mümkün değildir. Bu yüzden Demokrat Parti özellikle kendi içinden sık sık Cumhuriyet Halk Partisi ile aynı olduğu yönünde eleştirilere maruz kalmıştır. Nitekim Türkiye’yi daha özgür daha demokratik bir ülke yapma vaadiyle iktidara gelmiş olan Demokrat Parti, kendi iktidarı döneminde daha önce parti içinden

muhalliflerin ayrılarak kurmuş olduğu Millet Partisi'ni laiklik ilkesini ihlal ettiği gerekçesiyle 1954'te kapatmıştır (Ahmad, 2006:136).

1950 seçimlerinden Demokrat Parti'nin çabaları sonucu 16 şubat 1950'de bir Seçim Kanunu yürürlüğe konmuştur. Eşit ve gizli oy, açık sayım ilkesine dayalı, yargı güvenliğini kabul eden, çoğunluk sistemine dayanan bu kanunla aynı zamanda muhalefet üzerindeki baskıyı azaltan yasal düzenlemeler de yapılmıştır. Ancak ne devlet-parti ayrımı konusunda ne basın özgürlüğu konusunda kurumsal veya yasal değişimler yapılmamıştır. Nitekim hükümete gazeteleri kapatma yetkisi veren Basın Kanunu'nun 50. maddesi, valilere olağanüstü yetkiler tanıyan Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'nun 18. maddesi gibi birçok anti-demokratik yasa yürürlükte kalmaya devam etmiştir. CHP'nin 1950 seçimlerini kendisinin kazanacağına dair bir öngörüyle çıkardığı yasalar çoğulcu, rekabetçi demokratik bir sistemi ortaya çıkaracak altyapıyı hazırlamaktan uzak kalmıştır (Karatepe, 1993:209).

1950-1960 arası on yıllık Demokrat Parti iktidarı boyunca Seçim Kanunu'nun değiştirilmesi noktasında tartışmalar devam etmiştir. İktidara geçen Demokrat Parti muhalefette iken şikayetçi olduğu Seçim Kanunu'nu aldığı oy oranından çok daha fazla temsil gücü sağladığı için değiştirmek istememiş, Halk Partisi ise iktidarda iken karşı olduğu "nispi temsil" sistemine geçilmesi için mücadele etmiştir. İktidar ile muhalefet arasındaki mücadele, aslında gücün kimin elinde olacağının mücadelesine dönüşmüştür. Bürokrasi ve ordu tarafından desteklenen Halk Partisi meclis çoğunluğuna sahip değildir; bununla birlikte ezici bir şekilde meclis çoğunluğuna sahip olan Demokrat Parti ise bürokrasi ve ordunun Halk Partisine olan bağlılığından çekinmiştir. Demokrat Parti, ordu ve bürokrasi karşısında kullanabildiği tek güç kaynağı olan meclis çoğunluğunu kaybetmemek adına Seçim Kanunu'nun ve anti-demokratik uygulamaların kaynağı olan, kuvvetler birliğine dayalı 1924 Anayasasının değiştirilmesine sıcak bakmamıştır. Türk demokrasisi açısından dönüm noktası sayılmasına karşın 1950-1960 yılları arası anayasa değişikliğinin yapılamamış olması, yapısal ve kurumsal değişim için gerekli demokratik kanunların çıkarılmaması, bu dönemi tam bir demokrasi örneği olmasından ziyade çok partili rejimin emekleme

yılları olarak nitelenebilir. Nitekim bu dönemde Demokrat Parti'nin selefinin alışkanlıklarını tekrar etmiş olduğu, meclisteki çoğunluğunun etkisiyle azınlık haklarını sınırlandırarak, muhalefete baskı uyguladığı görülmektedir (Karatepe, 1993:218).

Demokrat Parti'nin mecliste çoğunluğu elde etmesi ile birlikte meclis profili de önemli oranda değişmiştir. CHP'nin bürokrat ve asker ağırlıklı temsilcilerden oluşmasına karşın Demokrat Partili temsilciler daha genç, seçim bölgeleriyle yakın ilişkileri olan, meslek grubu olarak ise tüccar, hukukçu vb. bir profil çizmektedir. Demokrat Parti iktidarı öncelikli olarak ekonomiye yönelmiş, ilk yıllar itibarıyla ekonomide sağlanan iyileşme ile olumlu bir hava elde etmiştir. Demokrat Parti ekonomik olarak CHP'nin devletçi yaklaşımının tersine liberal ekonomiyi savunmuştur. Her ne kadar ekonomide liberalleşme CHP döneminde 1947'de Marshall yardımları ile birlikte başlamış olsa da asıl ivmeyi Demokrat Parti'nin muhalefet yılları boyunca savunduğu serbest piyasa ekonomisini iktidarında hayata geçirmesiyle sağlamıştır. Demokrat Parti devletçilik ilkesine karşıdır ve piyasaların serbest bırakılması durumunda ekonominin kalkınma potansiyeline sahip olduğunu varsaymaktadır. Ancak özel mülkiyetin güçlendirilmesi yönündeki bütün bu çabalar istenilen sonucu vermemiş, özelleştirme ve yatırımlar için özel müteşebbisler isteksiz davranmıştır. Sonuçta, yatırımların büyük bir kısmını -%40-50 oranında- devlet yapmıştır. Yatırımların %256 oranında arttığı 1950-1954 yılları karayolu ağının, inşaat ve tarım sanayinin yatırımdan en büyük payı aldığı yıllar olmuştur. Karayollarının kırsalı kente bağlaması, tarımda makineleşme, sanayinin gelişmesi yeni bir olguyu, kırsaldan kente göçü ortaya çıkarmıştır. Demokrat Parti'nin liberal anlayışı sadece ekonomiyle sınırlı kalmış, siyasette liberalleşme yönünde bir çaba harcamamıştır. Muhalefette iken şikayetçi olduğu baskı ve hak ihlallerini ortadan kaldırmaya yönelik bir çalışma yapmamış; örneğin mutlak çoğunluğa sahip olmasına rağmen anayasayı değiştirmek yönünde hiçbir adım atmamıştır. Önceki yönetimin katı laiklik ilkesi ile en çok mağdur ettiği kitle olan dindarların kısmi taleplerini yalnızca iktidar kadrolarını elinde bulundurmanın avantajıyla karşılamış, ezanın Arapça okunması, yeni camilerin ve imam hatip okullarının açılması, okullarda din derslerinin okutulması, radyoda

Kur'an okunması vb. sağlamış ancak yasal olarak değişiklikler yapmamıştır (Zürcher, 2009:323-339).

1.3.3.3. 27 Mayıs: Kesintiye Uğrayan Demokrasi

27 Mayıs 1960'ta yapılan darbeyle Ankara ve İstanbul'daki hükümet binalarına el konulmuş, Cumhurbaşkanı Bayar, Başbakan Menderes ve Demokrat Partili bütün bakan ve milletvekilleri tutuklanmış ve anayasayı ihlal etmekten yargılanmışlardır. DP'lilerin çoğu çeşitli hapis cezalarına, 15'i ise idam cezasına çarptırılmış; bunlardan Başbakan Menderes, Maliye ve Dışişleri Bakanları Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu 16 ve 17 Eylül 1961'de idam edilmiş, içlerinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın da bulunduğu diğer 12 kişinin idam cezası ise kaldırılmıştır (Ahmad, 2006:164).

Ordunun alt kademelerinden albay, binbaşı ve yüzbaşı rütbeli subaylar tarafından tertip edilen eylemin başında kıdemli olarak Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel bulunmaktadır. Darbe, radyodan Albay Alparslan Türkeş'in okuduğu bildiri ile duyurulmuş, bildiride TSK'nın kardeş kavgasının önlenmesi ve demokrasinin buhrandan kurtarılması için darbe yaptığı ve tarafsızlığı vurgulanmıştır. Öncelikle darbeyi gerçekleştirenler Cemal Gürsel'in başkanlığındaki Milli Birlik Komitesi'nin iktidar olduğunu duyurmuş, ertesi gün Cemal Gürsel Devlet Başkanı, Başbakan ve Milli Savunma Bakanı olarak ilan edilmiştir. Darbe İstanbul ve Ankara gibi büyükşehirlerde öğrenci ve aydınlar arasında sevinçle karşılanmış; ancak diğer kentlerde olumlu veya olumsuz denebilecek bir tepki olmadan büyük bir sessizlikle karşılanmıştır. Darbeciler, ilk olarak İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıddık Sami Onar başkanlığında beş kişilik hukuk profesöründen oluşan bir komisyona yeni Anayasa hazırlama görevini vermiş, bu komisyon da ilk olarak darbeyi haklı gösteren bir bildiri yayınlamıştır. 12 Haziran'da MBK, 1924 Anayasası'nı kaldırarak yerine kendilerinin hazırladığı, darbeye ve MBK'ya yasal dayanak sağlayacak geçici bir anayasa yayınlamıştır. Darbe sonrası yürütme organı olarak bir teknokratlar kabinesi kurulmuş olmakla birlikte bütün önemli siyasal kararlar MBK'nın elindedir (Zürcher, 2009:351-353; Karpat, 2011:149; Ahmad, 2006:154).

Darbe yönetimi bir yandan 31 Ağustos'ta Demokrat Parti'nin çalışmalarını durdurmuş, ardından 29 Eylül'de Parti'yi kapatmış, Ticaret ve Sanayi Odaları'nın yönetim kurullarını görevden almıştır. Diğer yandan ise DP iktidarı, döneminin siyasi mahkûmlarını serbest bırakmış, basın özgürlüğü, toplanma özgürlüğü gibi birtakım özgürlükler tanımıştır. Darbeden kısa bir süre sonra darbeci subayların kendi aralarındaki çekişmeleri başlamış, askeri hükümetin devamı ve reformların yapılmasını isteyen grup ve parlamenter sisteme dönülmesi gerektiğine inanan grup olarak ikiye ayrılmışlardır. Bu iki grup arasındaki çekişme On Dört'ler grubu olarak bilinen Alparslan Türkeş ve arkadaşlarının 13 Kasım 1960'ta deniz aşırı görevlere getirilerek tasfiye edilmesi ile parlamenter sisteme dönülmesi gerektiğini savunan Cemal Gürsel ve iktidarın tek adayı görülen CHP'nin istekleri doğrultusunda çözülmüştür. Sivil düzene geçiş ise 6 Ocak 1961'de Kurucu Meclis'in toplanmasıyla başlamıştır. Yeni Anayasa'yı hazırlayacak olan bu Meclis, DP'nin dışarda bırakılması sonucu diğer siyasi partiler, üniversiteler, barolar, sendikalar tarafından seçilen ve çoğunlukla CHP'lilerin ya da yandaşlarının seçildiği 292 üyeden oluşmaktadır (Karpas, 2011:151-154).

Darbeyi gerçekleştiren aktörler, darbenin herhangi bir toplumsal sınıfa karşı yapılmamış olduğunu vurgulamış olsalar da yayınlanan bildiride, DP iktidarı döneminde ortaya çıkan “yeni orta sınıf” devlet düzeninin bozulmasının müsebbibi olarak gösterilmiştir. Bu ve daha birçok şey göstermektedir ki -örneğin subayların toplumsal statülerindeki düşüşten rahatsız olmaları-³ darbe, sırf siyasi sebepler dolayısıyla yapılmamıştır; aslında toplumdaki büyük değişimin sonucu olarak çıkar gruplarının el değiştirmesinin eski düzenin temsilcilerini rahatsız etmesi ve geleneksel memur kadroların, taşralı halk kitlelerinin yönetici konumuna geldiği, farklı sınıfsal çıkarların hâkim olduğu sivil düzene verdikleri tepkidir. Sonuç olarak halk tarafından seçilen ve Türkiye tarihinde ilk defa tam anlamıyla sivil bir idareyi kurmuş olan DP, bulunduğu konumu Kemalist ideolojiye sadakati ile elinde tutan modernist seçkinler

³1954-1955'te kurulan ilk gizli askeri örgüt, ordunun toplumsal ve ekonomik konumunu korumayı ve ticaretle uğraşan gruplar ile taşralı siyasetçilerin üstünlüğüne karşı çıkmayı amaçlıyordu (Karpas, 2011:151).

ile uzlaşmayı başaramamış, Türkiye'nin yeni seçkinleri konumuna gelen girişimci orta sınıflar ile eski modernist zümre arasındaki çıkar çatışmaları darbe ile sonuçlanmıştır (Karpaz, 2011:150-151).

1.3.3.4. 1960 Sonrası Gelişen ve Çeşitlenen Siyasal Yaşam ve Demokrasi

Darbe sonrası oluşturulan Kurucu Meclis'in hazırladığı anayasa metni 9 Temmuz 1961'de halk oylamasına sunularak yürürlüğe girmiştir. 1961 Anayasası ile birlikte iki meclisli yeni bir sisteme geçilmiştir. Yeni anayasaya göre TBMM, dört senede bir nispi temsil sistemine göre seçilecek 450 milletvekilinden oluşan Millet Meclisi ve 150 üyesi doğrudan çoğunluk oyları ile altı yıllık bir süre için seçilen 15 üyesi ise Cumhurbaşkanı tarafından atanan Senatodan oluşmaktadır. Millet Meclisi ve Senato yedi yıllık bir süre için Cumhurbaşkanıyı seçecektir. Yürütmeyi denetleme mekanizması olarak ise Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. MBK üyelerinin hepsi hayat boyu devam etmek üzere senatör olmuşlardır. Yeni anayasada Türkiye Cumhuriyeti, demokratik, laik, sosyal, insan haklarına saygılı bir devlet olarak tanımlanmış, toplumsal ve ekonomik haklar vaat edilmiş, anayasa metninde düşünce, ifade, örgütlenme, yayın özgürlükleri ve kişisel hakların güvence altına alınması yer almıştır (Karpaz, 2011:155; Ahmad, 2006:155-156).

Anayasa, ekonomik ve sosyal haklardaki demokratikleşme vurgusuna karşın siyasal anlamda antidemokratik unsurları barındırmaktadır. Anayasaya eklenen bir madde ile (111. Madde) Milli Güvenlik Kurulu kurulmuştur. Görevi, ulusal güvenlik ile ilgili konularda kararların alınması ve koordinasyonunda kabineye yardım olarak belirlenen ve Cumhurbaşkanı'nın başkanlık ettiği MGK, ilgili bakanlar dışında Genelkurmay Başkanı ve Silahlı Kuvvetler temsilcilerinden oluşmaktadır. Neredeyse tüm üyeleri asker olan bu kurul daha sonra (Mart 1962) yetkileri genişletilerek kabine çalışmalarına müdahale edebilecek bir organ haline getirilmiştir. Böylelikle ordu, kurduğu bu yeni düzenin ortağı ve bekçisi olarak özerk bir kurum olarak var olmuş, siyasal yaşantının bir aktörü haline gelmiştir (Ahmad, 2006:156-157).

1960 darbesiyle DP iktidardan indirilmiş, parti kapatılmış, lider kadrosu ya hapsedilmiş ya da idam edilmiştir. Ancak DP toplumsal desteğini ve siyasi tabanını büyük oranda korumuştur. Gerek idamlar öncesinde yapılan Anayasa referandumuna ret oyunun yüksek oluşu gerekse katılımın düşüklüğü⁴, ardından 16-17 Eylül'de gerçekleşen idamlardan bir ay sonra yapılan seçimde Demokrat Parti'nin mirasçısı olarak kurulan AP'nin oyların %34,8'ini ve daha önce DP'den ayrılan bir oluşum olan Hürriyet Partisi'nin yerine kurulan Yeni Türkiye Partisi'nin ise %13,7'sini alması -ki bu iki partinin oyu toplamda %48,5 etmektedir- buna karşın ordunun desteklediği CHP'nin oyların %36,7 oranında kalması bunu göstermektedir (Ahmad, 2006:164). Aynı şekilde 15 Ekim 1961'de yapılan seçimlerde CHP, ordunun desteğini almış olmasına ve darbe ile kapatılmış, bütün yönetici kadrosu hapsedilmiş bir partinin yerine kurulmuş güçsüz bir muhalefete rağmen tek başına hükümet kuracak kadar oy alamamıştır. Ordunun da onayı ile 1961-1964 arası yıllarda İnönü'nün başbakanlığında üç ayrı koalisyon hükümeti kurulmuş, darbenin başındaki isim Orgeneral Cemal Gürsel Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Karşısındaki aday Adalet Partisi'nin desteklediği Ali Fuat Başgil ise baskılar nedeniyle adaylıktan çekilmek zorunda kalmıştır (Karpas, 2011:157).

1960 darbesi eski düzen taraftarları tarafından yapılmış olmasına rağmen istemeden de olsa eski düzenden kalma gelenekçi toplumsal yapıları ortadan kaldırmıştır. Yeni anayasal düzende anayasacılık, parlamentarizm ve liberalizm gibi orta sınıfın geleneksel değerlerinin temel siyasi inanç haline gelmesiyle, aslında darbenin hedef kitlesi olan ve bozulan düzenin müsebbibi olarak gösterilmiş olan yeni orta sınıf, bu yeni sistem içinde daha fazla politik ve sosyal güç kazanmıştır (Karpas, 2011:154). Darbenin en önemli sebeplerinden birisi olarak gösterilen laiklik ilkesinin DP tarafından ihlal edildiği gerekçesine rağmen, 1945 öncesi katı laik uygulamalara dönülmemiş, tıpkı Menderes hükümetinin yaptığı gibi camiler inşa edilmiş, okullarda din eğitimi verilmiş, türbeler onarılmış ve İslam'ın modern yorumunun halk nezdinde

⁴ 9 Temmuz 1961'de yapılan referandumda %61,7 kabul %38,3 ret oyu çıkmıştır. Seçime katılmayanların oranı ise %17 olmuştur (Zürcher, 2009:357, Ahmad, 2006:155).

kabulü için çalışılmıştır. Tüm bunlarla birlikte daha önce ceza yasasına konulmuş olan “dini siyasal amaçla kullanma yasağı” (163. Madde) Anayasaya bir madde olarak eklenmiştir (Zürcher, 2009:359).

1965’e kadar ordunun zorlamasıyla İnönü başkanlığında kurulan koalisyon hükümetleri ile vesayet altında yürütülen siyaset, 1965’te Süleyman Demirel başkanlığındaki Adalet Partisi’nin oyların %52,9’unu alarak mecliste salt çoğunluğu elde etmesiyle yeni bir yöne girmiştir. Türk siyasi hayatı, bir yandan sağlanan özgürlük ortamı, bir yandan dünyadaki öğrenci hareketlerinin etkisi, bir yandan 1960 darbesinin özellikle sol düşünceye yakın aydınlar ve üniversite öğrencileriyle iş birliği içinde olmasından dolayı üniversitelerdeki sosyalist düşünceyi savunan grupların artan etkinliği ile hareketlilik kazanmıştır. CHP 1960’tan itibaren Bülent Ecevit’in partide etkin olmasıyla birlikte kendini “ortanın solu” olarak nitelemiş, soldaki partilerden Komünist Parti ve İşçi Partisi halk desteğinden yoksun olmalarına karşın düşünsel anlamda etkili olmuşlardır. Bu hareketler zamanla sosyalist devrimin hangi yöntemle olacağı konusunda içlerinde bölünmüş, devrimin demokratik yolla yapılamayacağını düşünen bir grup, devrimin ancak aydın ve subay birlikteliğiyle sağlanabileceğini savunmuştur. Milli Demokratik Devrim olarak adlandırılan bu akım, üniversitelerde Fikir Kulüpleri Federasyonu adı altında çalışmalarını yürüten gruba hâkim olmuş, federasyon 1968’den itibaren Dev-Genç (Devrimci Gençlik) örgütüne dönüşmüştür. Buna karşılık sağ siyasette de Alparslan Türkeş’in siyasete dönmesi ve Cumhuriyetçi Köylü Partisi yönetimini ele geçirmesi ile komünizm karşıtı gruplar ortaya çıkmış ve zamanla solun şiddet eylemlerine karşılık veren bir yapıya bürünmüştür. 1960’ların sonunda ortaya çıkan yeni bir siyasi hareket ise 1969’da Konya’dan bağımsız milletvekili olarak meclise giren Necmettin Erbakan tarafından 1970’de kurulan Milli Nizam Partisi olmuştur (Zürcher, 2009:363-372). 1968’de küçük Anadolu girişimcisi ile modern büyük İstanbul burjuvazisi arasındaki çatışmada Anadolu girişimcilerinin taleplerini karşılama vaadinde bulunan Necmettin Erbakan, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) seçimlerini kazanmış, ancak dönemin başbakanı Süleyman Demirel seçimi geçersiz saymıştır. Bunun üzerine Erbakan 1969’da Konya’dan bağımsız milletvekili seçilmiş, kendisine katılan diğer iki milletvekili ile Ocak 1970’te

Milli Nizam Partisi'ni (MNP) kurmuştur (Bölükbaşı, 2012:167-168). 1969'da Necmettin Erbakan tarafından kurulan Milli Nizam Partisi o güne kadar DP veya AP içerisinde siyaset yapmış olan İslamcılar için yeni bir adres olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE İSLAMCI DÜŞÜNCE VE SİYASET

2.1. TÜRKİYE'DE İSLAMCILIĞIN OLUŞUMU

Modern dönemin düşünce ve siyasi akımı olarak ortaya çıkan İslamcılığı tanımlamak zor, aynı zamanda da tartışmalıdır. Nitekim kavramın kapsadığı grupların daha doğrusu İslamcı olarak nitelenen grupların çoğu zaman birbirlerinin görüş ve hareketlerinin uzağına düşmüş olmaları ilk bakışta böyle bir tanımlamayı zorlaştırmaktadır. Kavramın kapsamına dair zorluğun yanı sıra İslamcı olarak isimlendirilen çevrelerden de kendilerinin İslamcı olarak isimlendirilmesine itirazlar edilmektedir. Tüm bu tartışmalar ve itirazlar bir yana sosyal bilimlerde araştırma yapan araştırmacının bir kavramsallaştırma ve tipleştirmeye başvurusu kaçınılmazdır. Bu araştırmada da İslamcılık adlandırması üzerine yapılan tartışmalara girilmeden zihinlerde genel bir kanı oluşmasını sağlayan kavramsallaştırmalar esas alınarak İslamcılık hareketi tanımlanmaya çalışılacaktır. Öncelikle İslam dinine mensubiyeti olan her Müslümanın Müslüman olarak adlandırılmasının dışında neden bir kısmı için İslamcı diye bir ayrıma gidilmiştir diye bakıldığında Müslüman kavramının İslamcılık kavramını da içkin olduğu ve İslami anlamda Müslümanın; İslam'ın dünyevi ve uhrevi ilkelerini kabul edip ona göre yaşayan kişi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak kendisini Müslüman olarak tanımlasa da İslam'ın sosyal ve siyasal prensiplerinden haberdar olmayan yahut haberdar olsa bile hayata geçirmeyi ibadet kadar önemsemeyen halk kitlelerinin varlığı, İslam'ın öte dünyaya (ahirete) yönelik prensiplerinin yanı sıra İslam'ın dünya hayatına yönelik sosyal ve siyasal prensipleri çerçevesinde bir duruş belirleyen, İslâm'ı geleneksel kültürel kimlik olmaktan öte sahiplenip siyasal temsilini arayan kişileri İslamcı olarak ayırmayı gerekli kılmaktadır (Şentürk, 2011:22; Aktay, 2005:16). Diğer yandan İslamcılığın siyasal ile olan ilişkisine vurgu; onun bütünlüğü olan, itikadi alandan, ibadetler, muamelat, ahlak, sosyal hayatın düzenlenmesi, eğitim, aile, cihat, ev, şehirleşme,

mimari, edebiyat, tarih, felsefe vb. birçok konu, kurum, İslami ilim ve kültür unsurları dahil hemen her alanda yeni(likçi) bir İslâm yorumunu (Kara, 2013:18) barındırdığı gerçeğini de göz ardı etmemelidir. Esas itibarıyla siyasal diğer alanlardan ayrı düşünmek de mümkün değildir. Siyasal; kimlik ve aidiyetin başladığı yerde ortaya çıkan ve kişinin bu taraflaşmalarda kendi pozisyonunu belirlemesi ile somutlaşan bir şeydir. İnsanlar belli bir aidiyet duygusuyla, hayatlarıyla ilgili kararlar almaya başladıkları andan itibaren siyasal alanın içine girmiş olurlar. İşte bu siyasal alanda siyasi pratiğinin merkezine İslâm'ı koyan her türlü oluşum da İslamcılıktır denilebilir (Aktay, 2005:18).

Yukarıdaki tanımlamalar çerçevesinde İslamcılık, ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak çevresinde ve Hindistan'da 19. yüzyıl ortalarında şekillenmiş, 1870'lerden itibaren ise İmparatorluğun merkezinde güçlenen bir akım olmuştur (Mardin, 2015:9). Mısır'da Cemaleddin Efgani ve öğrencisi Muhammed Abduh, Hindistan'da Seyyid Ahmed Han, Seyyid Emir Ali gibi entelektüellerin düşünceleri, benzer şekillerde Osmanlı'nın merkezinde *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilürreşad*, *Beyan'ül-Hak*, *Volkan* vb. dergilerde yazan aydınlar tarafından savunulmuş, böylelikle İslamcılık modern dönemde aktivist bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Yenilikçi olarak adlandırılan bu aydınların savundukları düşüncelerle şekillenen İslamcılık akımı, siyasi olarak ise II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam (Panislamizm) siyasetine dayanmaktadır (Kara, 1986:15-28). İslamcılık hareketinin ortaya çıkışı itibarıyla birbirinden bağımsız olmamakla birlikte iki boyutundan bahsedilebilir; ilk olarak tecdid (yenilik) hareketlerinin etkisiyle (Mardin, 2015:9) oluşan fikri, ideolojik bir hareket olarak İslamcılık, ikincisi ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını önlemeye yönelik siyasi hareket olarak İslamcılık (Tunaya, 1991:15). İslamcılığın hem düşünce hem de siyasi hareket olarak ortaya çıkışındaki sebepler aynıdır denilebilir. Her iki durumda da çöküş karşısında aranan kurtuluş çareleri İslamcılığı ortaya çıkarmıştır. Nazari olarak var olan İttihad-ı İslam (Panislamizm, İslamcılık) fikri Sultan Abdülaziz'in son dönemlerinde, 1870'lerin başından itibaren diplomatik alanda kullanılmaya başlanmış, Osmanlı milleti oluşturma fikrinden tamamen vazgeçilmesiyle birlikte II. Abdülhamid döneminde başlı başına bir siyaset olarak

takip edilmiştir (Akçura, 2004:111-115). Ancak İslamcılık hareketinin ana karakterini kazanması ve Batıcılık, Türkçülük, adem-i merkezîyetçilik, sosyalizm gibi ideolojik ve siyasal akımlar içerisinde etkili ve güçlü bir akım haline gelmesi, Osmanlının son döneminde, özellikle II. Meşrutîyet'in ilanından sonra *Sırat-ı Müstakim*'in⁵ yayın hayatına başlamasıyla olmuştur (Tunaya,1991:15; Kara, 1986:29).

İslamcılığın yukarda da belirtilen bir kurtuluş ideolojisi olarak 19. yüzyılda ortaya çıkış sebeplerine bakıldığında; bilimde, ekonomide, askeri ve teknik alanda Batı'nın Müslüman ülkelere kıyasla ileri bir konuma geçmesi ve Müslüman ülkelerin neredeyse tamamına yakınının Batılı devletlerce sömürgeleştirilmesi görülmektedir. Tüm bu olumsuzluklar Müslüman âlim/düşünür ve devlet adamlarını bu duruma karşı siyasî, ilmi, fikrî çalışmalar yapmaya, teklif ve çözüm arayışlarına sevk etmiştir. Görünen o ki bu Müslüman alimlerin hemen hepsi sorunun tespiti noktasında ortak görüşlere sahiptir. Müslümanların geri kalış sebebi olarak İslam'ı gösteren Batılılara karşı savunmacı bir yaklaşım takınmışlardır. Bu düşünürler, Batılıların geri kalmışlık sebebi olarak İslam dinini göstermelerine karşılık asıl sebebin Müslümanların İslam dinini yanlış anlayıp, yanlış yorumlamaları olduğu kanaatindeyler. Onlara göre İslam, insan ihtiyaçlarını en iyi karşılayan bütüncül bir dindir ve dünya hayatından ayrı tutmak mümkün değildir. Aynı zamanda modern dönemde ilerlemenin en önemli argümanları olan akıl, mantık ve (b)ilim İslam dininin temelinde var olan kavramlardır. Dolayısıyla İslam dünyasının geri kalmasının sebebi aklı önemsemeyen, gerçek İslam'ı anlamamış ve yaşamamış olan Müslümanlardır (Kara, 2005:36). İslamcı düşünürler sorunu böylece tespit ettikten sonra çözüm olarak ise İslam'ın ilk kaynaklarına dönmeyi önermektedirler. Yüzyılların yol açtığı bozulma ile asıl İslam'dan uzaklaşmış olan toplum, tekrardan gerçek İslam'ı hayata hâkim kılarak,

⁵ Derginin ilk sayısı II. Meşrutîyetin ilanından (10 Temmuz1324/23 Temmuz 1908) otuz beş gün sonra (14 Ağustos 1324/27 Ağustos 1908) İstanbul'da yayınlanmıştır. Kurucuları ve imtiyaz sahipleri Ebu'l Ula Mardin ve Eşref Edip Fergan'dır. İlk elli sayıda sorumlu müdür Ebu'l Ula Mardin, sonraki sayılarda ise Eşref Ediptir. Derginin başyazarı olan Mehmet Akif'in *Safahat*'ındaki bütün şiirleri ilk sayıdan itibaren dergide yayınlanmıştır. Dergi 27 Ağustos 1908-8 Mart 1912 yılları arasında (182 sayı) *Sırat-ı Müstakim* adıyla, 5 Mart 1925'e kadar ise *Sebilürreşad* ismiyle çıkarılmıştır. Dergi 1925'te kapatıldıktan 22 yıl sonra 1948'de *Yeni Sebilürreşad* olarak tekrar yayına başlamış ve 1966 yılına kadar yayınına devam ettirmiştir, bkz. Mehmet Birekul, "İslamı Uyandırmak, Bir Dönemin Hafızası", s.342.

akılcı bir yöntemin takibiyle hem dış kaynaklı istila ve sömürgeci hem de zalim ve müstebit idarecilerden kurtulacaktır. Müslümanların medeni bir toplum inşa etmeleri ancak dinde, bilimde, sanatta körü körüne taklit ve hurafelerden uzaklaşmaları ile mümkün olacaktır (Kara, 1986:15).

Bir siyaset aracı olarak İslamcılığın (Panislamizm) ortaya çıkış sebebi ise; millet esasına dayalı bir devlet olarak Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıla gelinceye kadar birçok milleti içinde barındıran geniş topraklara sahiptir ve İslam coğrafyasının büyük bir kısmını elinde bulundurmaktadır. Ancak modern dönemde Batı’da ortaya çıkan ulusa dayalı devlet fikrinin yayılması Osmanlı coğrafyasındaki uluslarda da ayrılık hareketlerinin baş göstermesine yol açmıştır. Bu ayrılık hareketlerine karşı ilk olarak Müslüman olsun olmasın bütün tebaayı bir arada tutmak adına vatan birliğine dayalı *Osmanlı milleti* fikri savunulmuş buna rağmen Müslüman olmayan unsurların ayrılmasına engel olunamamıştır. İzlenen politikanın başarısız olması ile birlikte Müslüman tebaayı bir arada tutma ve de halifelik kurumunun gücünü harekete geçirmek için yeni bir kurtuluş reçetesi olarak *İslamcılık* (Panislamizm) siyaseti II. Abdülhamid tarafından takip edilmeye başlanmıştır (Akçura, 2004:111-115).

II. Meşrutiyetin ilanını büyük bir coşkuyla karşılamış olan İslamcılar, İttihat ve Terakki’yi desteklemiş, halkta İttihatçılara karşı oluşan hoşnutsuzlukları gidermek adına yazılarıyla ve vaazlarıyla İttihatçıları savunmuşlardır. Millî mücadele boyunca da çok azı hariç İstanbul Hükümeti’ne karşı Ankara’yı desteklemişler, fiili olarak mücadeleye katılmışlardır. Birinci mecliste en etkili ve aktif grubu oluştururken ikinci mecliste tasfiye edilerek siyasal hayatın dışında bırakılmışlardır. 1924’ten itibaren birçok olay -Şeyh Said isyanı, Menemen vakası, şapka inkılabına muhalefet gibi- sebep gösterilerek takibe uğramış sürgün, idam, hapis gibi cezalara çarptırılmışlardır (Şentürk, 2011:130-146). İslamcılık hareketi açısından 1924 ile 1945-1950’li yıllara kadar olan süre fetret devri olarak nitelenebilir.

İslamcılık akımından ilk bahseden *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı makalelerden oluşan kitabıyla Yusuf Akçura (1876-1935) olmuştur. Osmanlı aydınının ve idaresinin takip ettiği üç siyaset tarzından Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük hareketlerini

değerlendirdiği kitabında akım için “Panislamizm”, “İslamiyet politikası”, “İslam siyaseti”, “tevhid-i İslam Politikası” gibi adlandırmalar yapmaktadır (akt., Kara, 1986:32). Akçura’dan sonra Ziya Gökalp, Osmanlının son dönemlerinde etkili olmuş akımları ele alan makaleler yazmıştır. 1913’te *Türk Yurdu*’nda “Üç Cereyan” başlığıyla yazdığı bu makaleleri daha sonra Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak adıyla kitap haline getirilmiştir. Kara’ya göre (1986:34) “İslamcılık” kelimesini ilk defa Ziya Gökalp bu makalelerinde kullanmıştır. Aynı zamanda Ziya Gökalp “İslamlaşmak”, “İslamlık” kelimelerini de aynı anlamda kullanmaktadır. İslamcılarının yayın organı *Sebilürreşad*’da yazan Babanzâde Ahmed Naim de 1914’te yayımlanan makalesinde “İslamcı-Türkçü” ve “İslamcılık” kelimelerini kullanmıştır. Ancak bu adlandırmaların doğru bir adlandırma olmadığını düşünmektedir (Kara, 1986:36).

İslamcılık birçok hareket ve grubu niteleyen bir isimlendirmedir. Dolayısıyla bu hareket ve grupların hem yöntem hem de düşüncelerinde bazı farklılıklar bulunmaktadır. İslamcılar arasındaki yöntem ve düşünce farklılıkları nedeniyle “modernist-gelenekçi”, “modernist-muhafazakâr” veya daha detaylı bir şekilde tasnif edilegelmiştir. Gelenekçi ya da muhafazakâr olarak Ahmed Naim, gelenekle yeniyi birleştirmek arzusunda olan modernistler olarak İzmirli İsmail Hakkı ve Şemsettin Günaltay, bu ikisi arasında olanlar olarak Şeyhülislam Musa Kazım, modernist İslamcılara karşıt olarak Mustafa Sabri’yi sayan yaklaşımın (Ülken, akt., Kara, 1986:37) yanında bir diğer tasnif T. Zafer Tunaya’nın (1994) yaptığı asıl ana akımın bir kolu olarak Batıcı İslamcılar Şemsettin Günaltay ve Said Halim Paşa, Türkçü İslamcı olarak Ubeydullah Efgani tasnifidir.

Bir başka ve detaylı tasnif ise:

a. Bağımsız İslamcılar: Başta bu dönemin en önemli temsilcisi olarak nev’i şahsına münhasır kişiliği ve analitik yorumculuğuyla dikkati çeken Said Halim Paşa olmak üzere herhangi bir gruba kolaylıkla dahil edilemeyenler.

b. Türkçü-Modernist İslamcılar: Ziya Gökalp, Halim Sabit, Mustafa Şeref gibi.

c. Gelenek ile modernliği birleştiren İşlamcılar: Mehmet Akif, Filibeli Ahmet Hilmi, Elmalılı Ahmet Hamdi gibi.

d. Muhafazakâr İşlamcılar: şeyhüliislam Mustafa Sabri Efendi, Musa Kazım Efendi ve Babanzade Ahmet Naim gibi.

e. Batıcı İşlamcılar: M. şemseddin Günaltay ve şerafettin Yaltkaya olmak üzere yapılan tasniftir (şentürk, 2011:44-45).

2.2. İşLAMCI DÜşÜNCEDE SİYASET VE SİYASAL SİSTEM

II. Meşrutiyet öncesi bir İşlamcılık fikri var olmakla birlikte İşlamcılardan henüz müstakil bir hareket olarak bahsetmek mümkün değildir. İşlamcılar daha çok II. Abdülhamid yönetimine karşı etkili bir muhalefet yürüten Yeni Osmanlılar veya başka gruplar içerisinde var olmuşlardır. İşlamcılar ile Yeni Osmanlıların aynı hareket içerisinde bulunmaları -daha sonraki takipçilerinin çok keskin bir şekilde ayrışmaları nedeniyle- bugünden bakınca pek mümkün görünmese de o günün şartlarında gerçekleşmiştir. Nitekim Yeni Osmanlılar meşruti yönetimi savunurken, Müslümanların halifesi sıfatıyla dini bir mahiyet almış olan padişaha karşı muhalefetlerinde dini bir meşrulaştırma aracı olarak kullanmışlardır. Yeni Osmanlıların kendileri Batı'da eğitim almış ve Batılı değerleri özümsemiş olsalar da halk nezdinde hala geçerli olan dil, din orijinlidir. Bu nedenle demokrasi, parlamento, seçim gibi Batı kaynaklı kavramlar ayet ve hadislerden çıkarılan kavramlarla İşlamileştirilme yoluna gidilmiştir. Demokrasi; Usul-ü meşveret, parlamento; şura, seçim; biat gibi Batılı kavram ve kurumları İşlami terimlerle ifade etmişler, sık sık ayet ve hadislere başvurmuşlardır (Tekin, 2000:146). Daha sonraları İşlamcıların da Yeni Osmanlıların meşruti yönetimi savunurken kullandıkları kavramlara başvurdıkları görölmektedir. Ancak şu farkla ki İşlamcılar Kur'an'dan, hadislerden İşlam'ın siyaset ilkelerini çıkarmaya ve siyasal bir kuram oluşturmaya çalışmışlardır. Yeni Osmanlıların ise dini, muhalefetlerine araç olarak kullandıkları görölmektedir (şentürk, 2011:28).

İslamcılar, Meşruti yönetimi talep ederken onun İslam’a uygunluğunu veyahut İslam’ın nasıl bir yönetim tarzı vazettiğini de tartışmışlardır. Kur’an’dan ve sünnetten bu yönetim şeklinin ilkelerini belirlemeye çalışmışlardır. İslamcıların siyaset ilkelerini nasıl temellendirdiklerini anlamak açısından bazı kavramlar önemlidir. İslamcıların savunageldikleri en önemli husus İslam’ın *mani-i terakki* (ilerlemeye engel) olmadığıdır. İslamcılara göre Avrupa medeniyeti bugünkü konumunu Müslümanlara borçludur. (B)ilim Müslümanlardan onlara Endülüs Emevi devleti yoluyla geçmiştir. İslamcıların öne çıkardıkları diğer bir kavram ise Enfal suresinde geçen “Gücünüz yettiği kadar düşmanlarınız için kuvvet hazırlayın” ayetine atıf yaptıkları *İdad-ı kuvvet* (düşmana karşı kuvvet hazırlama). *İttihad* ve *uhuvvet* kavramları da dönemin gereklerine uygun olarak çokça başvurulan kavramlardır. İttihad, “Toptan Allah’ın ipine sarılın tefrikaya düşmeyin” (Al-i İmran 103. ayet) ayetine atfen dışarıda bir İslam birliği, içeride ise ayrılıklara karşı safları sıklaştırmının aracı olarak kullanılmıştır. Birlik ve beraberliğe çağrı yapan bir diğer kavram ise uhuvvet (kardeşlik) kavramıdır. Ancak Kur’an’da geçen “Müminler şüphesiz (ancak) kardeşler” (İnneme’l-mü’minûne ihvetün/Hucurat 10) ayeti Müslümanların kardeşliğinin güçlendirilmesi için değil gayrimüslim tebaanın şer’i açıdan nasıl Müslümanların kardeşi kılınacağı ve gayrimüslimlere tanınan müsavat (eşitlik) ilkesinin halk tarafındaki hoşnutsuzluğun giderilmesi için kullanılmıştır. İslamcıların uhuvveti oldukça geniş manada ele aldıkları, kapsayıcı bir hale soktukları görülmektedir. İslamcıların uhuvvet kavramını biraz da anlam kaymasına maruz bırakarak kullanmaları, İslamcıların Osmanlılık düşüncesinden tamamen uzak olmadığı bir taraftan İslam kardeşliği tesisi düşünülürken diğer yandan gayrimüslim unsurların uhuvvet dairesine alınmasıyla bir vatan kardeşliği tesis edilmeye çalışıldığı görülmektedir. İslamcılar uhuvveti; nesep birliğine dayalı hakiki manada kardeşlik (uhuvvet-i nesebiye), din birliğine dayalı kardeşlik (uhuvvet-i diniyye), vatan birliğine dayalı kardeşlik (uhuvvet-i vataniye, uhuvvet-i Osmaniye) ve tüm insanlığın dahil olduğu dünya kardeşliği (uhuvvet-i insaniye, uhuvvet-i beşeriye) olarak küçükten büyüğe bir dairede göstermişlerdir (Kara, 1994:24-32).

İslamcılarının tartıştıkları kavramlara bakıldığında gelişigüzel bir savunma olmadığı, yüksek bir motivasyon ve bilinçle yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Öncelikle İslam dünyasının içinde bulunduğu çöküşün İslam dininden kaynaklanmadığı, İslam dininin ilerlemeye engel olmadığı, İslam'ın zaten iyi olan her şeyi kapsadığını, bunun örneklerinin geçmişte var olduğu dolayısıyla bu halin gelip geçici bir şey olduğu tespit edildikten sonra ikinci olarak bu geçici halden çıkış yolu gösterilmektedir. Bunun için ticaretten ziraata, sanayiden mekteplere, hastanelerden yollara, ulaşım araçlarına varıncaya kadar her alanda çalışma yapıp uzmanlar yetiştirilerek düşmana karşı kuvvet hazırlanmasının “*İdad-ı kuvvet*” gerekliliğini savunmuşlardır (Kara, 1994:26-27). Bütün İslamcılarının önemle üzerinde durduğu bir diğer kavram *ittihad* ve *uhuvvet* kavramları ise hem içte hem de dışarıda dağılmayı önlemek ve kuvvet için lazım olan birliği temine yöneliktir.

Yukarıda da belirtildiği üzere ilk dönem İslamcılar, İslam'ın siyasi ilkelerinin neler olduğunu belirlemeye çalışmış ve meşruti yönetimin bu ilkeler ile ne kadar bağdaştığı üzerine yoğun bir fikri mesai harcamışlardır (Tunaya, 1998:37). Bu dönem İslamcılarının belirledikleri siyasi ilkeler, daha derli toplu ve anlaşılır olması açısından 1) Yönetimle ilgili genel ilkeler 2) Yönetenlerin tabi olduğu ilkeler 3) Tebaa'nın yani yönetilenlerin tabi olduğu ilkeler olarak üç ana başlık halinde aşağıda incelenecektir:

2.2.1. Yönetimle ilgili genel ilkeler

İslamcılara göre İslam sosyal bir din olarak devleti emretmektedir. Sadece öteki dünyaya yönelik değil, bu dünyaya ait esasları da belirlemiştir. Kur'an Müslümanların devlet halinde hayatlarını düzenleyecek kaideleri vermiştir. İslam yenilik, değişim ve ıslahat esaslarını barındırmaktadır ve bu yönüyle sadece ibadet ile meşgul değil aynı zamanda siyasi ilkeleri de içermektedir ve hayatın her alanına karışır. İslam dininin devletten ayrılması söz konusu değildir. İslam, devlet hayatını kurar, düzenler ve yönetimine katılır. İslam dini, sadece ahlak kaidelerinden ibaret değildir, dünya ve ahiret saadetini sağlayacak kanunlar ile gönderilmiştir. Dolayısıyla Avrupalıların dini devletten ayırmaları (laiklik) İslam devleti için söz konusu olamaz (Tunaya, 1991:34-37). Hükümet, akli bir gereklilik olmakla birlikte şer'i bir

gerekliliktir aynı zamanda. Hilafetin bir dini emir olarak addedilmesi, imam seçmenin ümmet üzerine vacip olması kaidesi hükümetin gerekliliğine delildir. Medeniyetin varlığını sağlayacak olan meşru bir hükümdardır (Tunaya, 1991:38).

İslamcıların belirtmek istedikleri, ilk büyük siyasi sonuç şudur ki: İslami siyaset ve kamu hukuku kaideleri her türlü cemiyet ve devletten öncedir. İslam'da siyaset ahlaka dahildir. İslami devlette din-devlet ayrılığı yoktur. Bu devlet iktidarını en büyük kanun koyucu (Şari'-i Azam) sayılan Tanrı'dan alan teokratik bir devlettir. Hükümet ve nihayet hakimiyet meseleleri şeriatın emirleridir (Tunaya, 1991:38-39).

İslamcılar İslam'ın bir devleti ve bir hükümeti emretmekle birlikte devletin şekli konusunda Kur'an'da ve hadislerde vazedilmiş belli bir yönetim şekli olmadığını ancak İslam'ın ilkeleri belirlediğini ve bu ilkelere uyan, uygulayan bütün yönetim biçimlerinin şeriata uygun olduğunu kabul etmektedirler (Kara, 1994:54). Esas itibarıyla Kur'an esaslarına, şura ve adalet prensibine dayalı devletin hükümdarlık, cumhuriyet veya başka bir şekilde yönetilmesi açısından fark yoktur (Tunaya, 1991:44-45).

2.2.2. Yönetenlerin tabi olduğu ilkeler

İslamcılar yönetenlerin tabi olduğu ilkeleri de belirlemeye çalışmışlardır. Asıl itibarıyla yaratan ve yaratılan ilişkisine dayalı sistemde, yönetenlerin hükmetme yetkesinin kaynağı ilahidir. Asıl kanun koyucu olarak Allah, Kur'an'da dinin sosyal ve siyasal prensiplerini toplamıştır ve Kur'an tüm zamanlar için geçerli değişmez kanundur. Allah bu kanunları resulü Hz. Muhammed vasıtasıyla kullarına bildirmiştir. Peygamberin halefi olarak Halife de (hükümdar) siyasi iktidarı kullanır (Tunaya, 1991:39). İslam siyasi anlayışı içerisinde Halifenin (hükümet reisi) uyması gereken en önemli ilke adalet ilkesidir. Adalet, Kur'an-ı Kerim'in siyaset prensipleri içinde en önemli kaidedir. Adalet ilahi bir emirdir ve klasik İslam siyaset düşüncesinde siyaset, ahlak üzerine inşa edilmektedir ve İslam toplumunun ahlakı gereği olan adalet hükümdarını sınırlamaktadır. Diğer bir sınırlayıcı İslami siyaset prensibi ise İslamcıların

üzerinde çok durdukları ve “İş konusunda onlarla müşavere et” (Al-i İmran 3/159) ve “Onların işleri de aralarında şûra (danışma) iledir” (Şûra 42/38) ayetlerine dayandırdıkları meşverettir (halkın veya ileri gelenlerin yönetime katılabilmeleri) (Tunaya, 1991:41-43). Kur’an ve hadislerde geçen şura ilkesi (danışma), İslam devletini yöneten kişinin idari işlerde, özellikle idare edilenlerin hakları ile ilgili konularda halka veya temsilcilerine danışmasıdır. İslamcılar meşveretin (danışma yoluyla yönetme; parlamento sistemi) sadece hükümdarın idari işlerde bazı kişiler ile istişaresi olmadığını doğrudan millet hakimiyeti olduğunu düşünürler. Millet hakimiyeti ise halkın temsilciler yoluyla katılacağı meşrutî yönetim şekli ile sağlanacaktır. Halkın meşverete doğrudan katılması milyonlarca insanı bir araya toplamanın zorluğu nedeniyle mümkün olamamaktadır ve bu hak temsilciler yoluyla kullanılmaktadır (Kara, 1994:44). İslamcılar, Hz. Muhammed ve haleflerinin de bu usule başvurduğunu, o günün meşveret usulü ile şimdinin parlamento görüşmeleri farklı olmakla birlikte prensip olarak aynı olduğunu savunurlar (Tunaya, 1991:43). “İş konusunda onlarla müşavere et” (Al-i İmran 3/159) ayeti meşveretin ihtiyari bir konu değil şer’î bir emir olduğunun delilidir. Göz ardı edilmemeli, sonuçlarına uyulmalıdır. İslamcılar meşveret ile bağlantılı olarak hakimiyet-i milliyeyi öne çıkarmışlardır. Ancak egemenliğin sahibini başta siyasi meseleler olmak üzere hemen her konuda son sözü söyleyecek olan millet (hakimiyet-i milliye) olarak gören bu yeni tanımı, hakimiyetin kaynağını ilahi olarak gören dini çerçeve içerisinde savunmak zordur. İslamcılar, bu zorluğu “hakimiyet-i milliye”yi İslami kavramlarla özdeşleştirerek veya yorumlayarak aşma yoluna gitmişlerdir (Kara, 1994:105). İslamcılar hakimiyet-i milliye’nin İslam ile uygunluğuna şer’î delil olarak “İş hakkında onlara danış” (Al-i İmran 3/159), “Siz, insanlar için çıkarılmış iyiliği emreden, kötülükten meneden en hayırlı ümmetsiniz” (Al-i İmran 3/110) ayetlerini ve “Siz dünya işlerini daha iyi bilirsiniz” hadisini göstermişlerdir. İslamcılara göre hakimiyetin millette olduğunun diğer bir delili ise halifeyi seçmenin, tayin etmenin ümmet üzerine vacip olmasıdır. İslamcılar Hz. Muhammed’in “hakimiyet-i ümmet esası” üzerine bir hükümet tesis ettiğini ancak Emevi iktidarıyla birlikte hakimiyet-i ümmet gasp edilerek hükümet-i mutlakânın kurulmuş olduğunu savunmuşlardır (Kara, 1994:106).

İslam, esasları dahilinde “adil bir yönetim” emretmekte ve halifenin Müslümanlara karşı olan sorumluluğu Allah’a karşı olan sorumlulukla aynı sayılmaktadır. Hükümdarın tebaasına karşı sorumluluğunu belirleyen ise meşveret ve adalet prensibidir. Ancak sorumlulukları belirleyen, hakimiyeti sınırlayan adalet ve meşveret ilkesi her zaman işlemeyebilir veya etkisiz kalabilir. Bu durumda, yani devlet reisinin (halifenin) adaletten ayrılması ya da ilahi kanunlara riayet etmediği durumlarda ise emire karşı huruç etmek (ihtilal) caizdir. Ancak daha sonra ehli sünnet uleması ihtilal, mukavemet ilkesini maslahata binaen terk ederek mutlak itaat prensibini benimsemişlerdir. Meşrutiyet dönemi İslamcılarının bir kısmı da bu görüştedir (Tunaya, 1991:43).

Yönetenlerin tabi olduğu diğer bir prensip “emanetin ehline tevdi edilmesi” yani devlet işlerinin ehil (liyakatli) kimselere verilmesidir. Kur’an’ı Kerim devlet işlerini bir din işi olarak emrettiğinden, devlet işlerini Allah’ın emaneti olarak en yetenekli olanlara vermek gerekmektedir. Ehliyetin şartı ise Allah’ın ve kulların haklarına tecavüzden sakınmaktır. Ancak bu sakınmayı getirecek olan şey de bilgidir, dolayısıyla devlet işlerinin emanet edileceği kişilerin her iki hukukta da derin bilgi sahibi olması gerekmektedir (Tunaya, 1991:45).

2.2.3. Yönetilenlerin tabi olduğu ilkeler

Yukarıda yönetenlerin tabi olduğu ilkelerden “devlet işlerinin ehliyeteye göre dağıtılması” ilkesinden bahsedilmişti. Devlet reisinin devlet işlerini ehliyet sahiplerine vermesi, adaletle yönetmesi ve meşveret usulüne bağlılığı, yönetilenlerin “ulül-emre (hükümdar) itaat”ını gerekli kılmaktadır. Adil olmayan baskıcı iktidara karşı hurucun vacip olduğu gibi aynı şekilde adaletli, devlet işlerini ehliyeteye göre dağıtan, meşveret usulüne bağlı bir hükümdara itaat şarttır (Tunaya, 1991:46).

Ana hatlarıyla verilmeye çalışılan ilk dönem İslamcılarının belirlediği bu siyaset ilkeleri, o dönem İslamcılarının çoğunluğunun benimsediği, savunduğu ilkelerdir. Buraya kadar İslamcı tanımından kasıt Osmanlı dönemi İslamcılarıdır.

Cumhuriyet sonrası İslamcılarının demokrasi düşünceleri ve aralarındaki fikir ayrılıkları daha sonra demokrasi tartışmaları başlığında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

2.3. İSLAMCI DÜŞÜNCENİN YENİDEN OLUŞUMU

1924'ten 1945-1950'lere kadar olan dönem İslamcılık hareketi açısından fetret dönemi (Aytepe, 2016:175; Akın, 2018:103) olarak nitelendirilebilir. Yeni Türkiye'nin egemenleri laik bir sistem ve kontrol altına alınabilir bir din inşa etmek istemişler ve önceki dönemin iktidar ideolojisi olan İslamcılık bu yeni sistem içerisinde tehdit olarak algılanmış, sistem dışına itilmiştir (Aktay, 2005:1261) Siyasal alanın dışına itilen, dahası yeni sistem için tehlike addedilen İslamcılık düşüncesi, Cumhuriyetin kuruluşundan tam demokrasiye geçinceye kadar olan sürede adeta bilinçli bir unutulmaya tabi tutulmuştur⁶. II. Meşrutiyet döneminin önde gelen İslamcılarının her birinin bu yeni duruma farklı tepkiler verdiği görülmektedir. Bazıları yeni yönetimle uyum gösterip çeşitli görevler alırken -örneğin Şerafettin Yaltkaya, A. Hamdi Akseki, Rifat Börekçi Diyanet İşleri Başkanı olarak (Kara, 2008:81)-, birinci mecliste vekil olan birçok İslamcı ise müftü veya vaiz olarak çalışmalarına devam etmiştir. İslamcılığın en önemli simalarından Mehmet Akif gibi bazı isimler yurt dışına çıkmak zorunda kalmışlardır. Osmanlı İslamcılarının yayın organı *Sebilürreşad*'ı çıkaran Eşref Edip Fergan milli mücadele yıllarında ve sonrasında dergiyi çıkarmaya devam etmiş ancak Şeyh Said isyanı bahane edilerek

⁶ İslamcılarının bu durum karşısında neden muhalefet etmedikleri ya da edemedikleri tartışılmalı bir konudur. Bu elbette geniş bir şekilde araştırılıp toplumsal ve siyasal yönlerinin ortaya konması gereken çok yönlü bir araştırmayı gerektirmektedir. Bu konunun burada tartışılmasına çalışmanın amacı açısından gerek görülmemiştir. Ancak bu konuda kısaca bir iki görüşe yer verilecek olursa, genellikle İslamcılarının savundukları iktidarın çok sert ve acımasızca davranmasının muhalefeti imkânsız kıldığı düşüncesinin yanında diğer bir görüş aslında İslamcılarının muhalefet etmek için gerekli olan toplumsal destek ve tabana sahip olmadıkları, Osmanlı dönemi iktidar ideolojisi olarak entelektüel bir çevrede kaldığı görüşüdür (Tiftikçi, 2011:303). Buna göre İslamcılık, II. Meşrutiyet yönetimi boyunca etkili bir hareket olmakla birlikte asıl tabanları olan medreselerin etkisizleşmesi, yeni modern mekteplerden mezun olanların ise İslamcılarının savundukları düşünceleri benimsememeleri, daha çok laik Batılı sistem ile ilgilenmeleri neticesinde muhalefet etme yeteneğini kaybetmiştir. Esasında Osmanlı'nın son dönemlerinde İslamcılarının savunageldikleri "ittihad" ve "uhuvvet" gibi önemli kavramlar Müslüman unsurların milliyetçilik düşüncesinin etkisiyle Osmanlıdan ayrılması sonucu geçerliliğini kaybetmiş, Osmanlı'da Türk milliyetçiliği ağırlık kazanmaya başlamıştır. İslamcılar böylece Müslüman dünyadan uzaklaşmış Cumhuriyetle birlikte İslam dünyası ile düşünsel bağlar iyice zayıflamıştır denilebilir.

dergi kapatılmış, Eşref Edip ise yargılanmıştır. Eşref Edip, *Sebilürreşad*'ın 1924'te kapatılmasından 1948'de tekrar yayınlamasına kadar olan dönemde İstanbul'da Asar-ı İlmiye Kütüphanesini kurarak tercüme eserler yayınlamıştır. (Şentürk, 2011:147-151; Tiftikçi, 2011:305-306).

Uzun bir aradan sonra Türkiye'nin demokratik bir yönetim biçiminde karar kılması İslamcı düşüncenin canlanmasını, yeniden bir oluşum olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Fetret dönemi boyunca yayın organları kapatılan ve örgütlü bir hareket olmaktan uzak olan İslamcı hareketin sonraki döneme taşıyıcısı bireysel çabalar ve bazı topluluklar olmuştur. Fetret döneminde ortaya konulan gerek bireysel gerekse de bazı toplulukların çabaları Osmanlı dönemi İslamcılarının sahip olduğu bütüncül yaklaşıma ve meselelere siyasal olarak bakma yeteneğine sahip değillerdir. Ancak metinlerin okutulması ve geleneğin aktarımı yoluyla İslami muhayyileyi canlı tutmuşlar yeniden oluşum sürecini hazırlamışlardır (Şentürk, 2011:152-168; Tiftikçi, 2011:323-330).

1945'de çok partili hayata geçişle birlikte sağlanan kısmi özgürlük ortamında İslami yayınlar tekrar çıkmaya başlamıştır. Ancak bu yayınlar ilk dönemlerinde temkinli bir dil kullanmışlardır. Genellikle milliyetçi bir dil ya da edebiyat ağırlıklı olarak başlanan yayınlar zamanla İslamcı söyleme dönebilmiştir. Örneğin 1950'den itibaren fikir anlamında etkili olan Necip Fazıl, 1943'te *Büyük Doğu*'yu çıkarmaya başlamıştır ancak dergi o zamanlar siyasi konulardan uzak çok çeşitli yazarların yazdığı edebi bir dergi hüviyetindedir (Akın, 2016:186). Dergi 1945'ten itibaren siyasi konulara temas etmeye başlar ve bu tarihten itibaren sık sık kapatılır. Osmanlı dönemi İslamcılarının en önemli yayın organı olan ve Şeyh Said isyanı sonrasında Takrir-i Sükûn Kanunu'yla 1925'te kapatılan *Sebilürreşad* ise yirmi üç yıl aradan sonra Eşref Edip tarafından 1948'de tekrar çıkarılmaya başlanmıştır (Şentürk, 2011:286). Bu dönemin diğer bir özelliği ise İslami neşriyatta gözle görülür bir artışın olmasıdır. Hem cemaatler hem de fikri anlamda Necip Fazıl ve *Büyük Doğu* etkili olmuşlardır.

2.4. İSLAM VE DEMOKRASİ TARTIŞMALARININ GENEL SEYRİ

2.4.1. İslam ve Demokrasi

İlahi kaynaklı hukuk sistemine sahip bir din olarak İslam, gündelik hayatı, toplum ilişkilerini birçok noktada dizayn etmektedir. Dinin doğrudan müdahale etmediği yahut ilkelerini belirlemekle yetindiği noktalarda ise Hz. Muhammed'in uygulamaları yahut yorumlamalar devreye girmektedir. Kur'an-ı Kerim'in doğrudan müdahale etmediği alanlardan birisi de yönetim şeklidir. Kur'an-ı Kerim devlet yönetiminin nasıl olacağı hakkında doğrudan bir hüküm koymamış, ilkelerini vermekle yetinmiştir. Dolayısıyla İslam devletinde yönetimin nasıl olacağını belirlemede Hz. Muhammed'in ve ashabının uygulamaları önem taşımaktadır. Bu noktada modern dönem düşünürlerince şûrâ, biat, meşveret, Medine vesikası gibi kavramlar üzerinden düşünceler üretilmiş yorumlamalara gidilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de iki yerde bahsedildiği şekliyle “şûrâ” danışma, bir konuda istişare etme (Yargıcı, 2007:172), “görüş, bilgi ve tecrübe sahiplerinin kendi uzmanlık ve yetki dairelerine giren bir meseledeki görüşlerini talep etmek” (es-Sahmerani, 2000:180) anlamındadır. “Şûrâ” kavramı Kur'an-ı Kerimde Al-i İmran suresi 159. ayette “Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allah'tan bağışlama dile. İş konusunda onlarla *müşavere* et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et, (ona dayanıp güven) şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever”⁷ ve Şûrâ suresi 37. ayette “işleri, aralarında *şûrâ* (danışma) ile olanlar”⁸ şeklinde iki yerde peygambere tavsiye ve mükafatlandırılacak mümin kimselerin vasfı olarak gelmiştir.

Şûrâ'nın örnekleri İslam öncesi Mekke toplumunda da görülmektedir. Kabile reislerinin liderlik ettiği ve kabile ileri gelenlerinin katıldığı danışma meclislerinin

⁷Al-i İmran/159 <http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/al-i-imran-suresi-3/ayet-158/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1>

⁸Şûrâ/37 <http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/sura-suresi-42/ayet-32/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1>

varlığı bunu göstermektedir (Sarıçam, 1999:11). İslam öncesinde de var olan bu uygulama Kur'an tarafından değiştirilmeden devam ettirilerek peygambere de emredilmiştir. Kur'an'da danışmanın, istişarenin emredilmesine karşın danışmanın kimlerle ve nasıl yapılacağı konusunda açıklama yapılmamıştır. Ancak ayrıntılar Hz. Muhammed'in ve ashabının uygulamalarında görülebilmektedir. Nitekim başta Uhud savaşı olmak üzere yapılan savaşlar, antlaşmalar öncesi Hz. Muhammed'in ashabıyla istişareler yaptığı bilinmektedir. Uhud savaşında yaşanan hezimete rağmen Hz. Muhammed ashabı ile istişareyi terk etmemiş, her önemli konuda ayetin emri gereği onlara danışmıştır (Yargıcı, 2007:175). Hz. Muhammed'in vefatının ardından sırasıyla idareci seçilen dört halifenin de istişareye önem verdiği, ashaptan ilmiyle öne çıkanlara danıştıkları tarihi kaynaklarda sıklıkla yer almaktadır (Aydın, 1998:25). Buraya kadar anlatılanlardan şûrâ kavramının hem Kur'an'da hem Hz. Muhammed'in hem de raşit halifelerin uygulamalarında var olduğu görülmektedir. Kur'an'da uygulamanın nasıl yapılacağına dair bir sınır çizilmemiş, bu konuda Hz. Muhammed ve ashabı serbest bırakılmıştır. Modern demokrasi açısından bakıldığında şûrâ, demokrasinin İslam ile uyumlu olduğunu savunanlar tarafından parlamentonun karşılığı olarak kullanılmaktadır. Ancak Kur'an-ı Kerimde emredilen, Hz. Muhammed'in uygulamalarında görülen şekliyle şûrâ kavramı demokrasi ile ne kadar örtüşmektedir? Hz. Muhammed ve ashabının uygulaması İslam öncesi toplumda var olan belli bir mekânda belli üyelerin katılımı ile yapılan istişarelerden farklı olarak daha enformel ve geniş ölçüde olmuştur. Dolayısıyla danışma toplumun ihtiyaçlarına göre değişip şekillenmiştir.

İslam geleneğinde bulunmayan ancak modern demokrasinin en önemli unsuru olarak parlamentonun İslam'da varlığından ziyade-Hz. Muhammed'in ve ashabının uygulamalarının modern parlamento ile biçim olarak benzerliğini iddia etmek oldukça zorlama olacaktır- özü itibarıyla (Kur'an ve sünnette olduğu biçimiyle) danışmanın parlamento ile uygunluğunun tartışılması daha yerinde olacaktır. Zaten bu noktada yani, parlamentonun İslam'daki şûrâ ile örtüşebileceğini, danışmanın gerçekleştiği bir kurum olarak İslam'ın özüyle uygunluğunu kabul noktasında pek bir itiraz var gibi

gözükmemektedir (Sahmerani, 2000:183). Kur'an'da da bir sınırlama getirilmemiş olması parlamentonun İslam ile bağdaşabileceğini düşündürmektedir.

Demokrasi-İslam bağlamında tartışılan diğer önemli kavramlar ise modern demokrasinin temel nitelikleri olan seçme ve seçilme hakkı, eşitlikler, özgürlükler, bir arada yaşama, çoğunluk yönetimi gibi kavramlardır. İslam açısından seçme ve seçilme hakkı biat kavramı ile birlikte tartışılmaktadır. Biat kavramıyla, İslam tarihinde Hz. Muhammed'in İslam dinine giren takipçileri ile dini bir sözleşme yapması ve onlardan din çerçevesinde belli şartlara⁹ (dini, siyasi, toplumsal) uyacakları konusunda söz alması olarak karşılaşılmaktadır. Daha sonra ise Hz. Muhammed'in vefatının ardından Hz. Ebu Bekir, Peygamberin halefi olarak seçilmiş, yönetici ve Hz. Muhammed'in takipçisi olarak biat almıştır. Hz. Ebu Bekir biat aldığıda yaptığı konuşma da bu çerçeveyi çizmiş kendi konum ve yetkilerini belirler nitelikte olmuştur:

“Ey insanlar! En hayırlınız olmadığım halde yönetiminizi yüklenmiş bulunuyorum. Fakat Allah Teala Kur'an'ı indirdi, Hz. Muhammed de sünnetlerini koydu ve bize öğretti. Şüphesiz ki akıllının en akıllısı takvadır, ahmakların en ahmağı günaha dalmaktır. Muhakkak sizin benim yanımda en güçlü olanınız zayıf durumdaki kişidir, ta onun hakkını alıverinceye kadar. Yine sizin en zayıf olanınız, güçlü durumdaki kişidir, ta ondan hakkı alıncaya kadar. Ben sadece tabiyim, bidat çıkaran olmam. Eğer iyi yönetirsem bana yardım edin, eğer kayarsam beni doğrultun”¹⁰ (akt., Sahmerani, 2000:184).

İslami bir demokrasinin mümkün olabileceğini savunan Sahmerani (2000:184-185) bu konuşmanın işaret ettiği hususları İslam'ın ruhuna uygun demokrasi uygulaması açısından bir beyanname olarak görmektedir. Konuşmanın işaret ettiği hususlar; yöneticinin en üstün kişi olması gerekmediği, ümmetten herhangi birinin olabileceği; siyasetin ölçüsünün Kur'an ve sünnet ölçüsünde olması; işlerin hayır,

⁹ Örneğin Akabe biatında Hz. Muhammed Medinelilerden kendisini ve Müslümanları koruma şartı ile biat almıştır. Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 143.

¹⁰ Metin daha geniş haliyle Muhammed Hamidullah'ın *İslam Peygamberi* isimli eserinde yer almaktadır. Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 928.

takva ve fazilet ölçüsünde olması gerektiği; adaletin tam bir şekilde varlığı ile sağlıklı siyasetin inşa edilebileceğini; son olarak halkın denetleme, gözetleme hakkının varlığıdır. Buna göre halk adaletten ayrılan yöneticinin hesaba çekilmesini isteyebilir. Ancak Allah’a itaat eder ve kanunları tam uygular ise yöneticiye yardım eder.

Son dönem İslamcılar demokrasiyi daha çok İslam ile uygunluğu noktasında ele almaktadırlar. Özellikle Batı’nın taklit edilmesi gereken, özlenen iyi konumundan antidemokratik tutumları ile İslam dünyasında uyandırdığı karşıtlık, demokrasinin sorgusuz sualsiz alınmasından ziyade iyi tarafları ile İslam’a uygunluğu ölçüsünde alınması düşüncesi ağırlıklı görüş olmuştur. Demokrasi ile demokrasi teorilerini ayrı ayrı ele alan Sahmerani (2000:182-183) İslam açısından kabul edilemez olanın Allah’ın şeriatından kaynaklanan yüksek ilkeleri iltizam eden, insan onurunu koruyan, adaleti yerine getiren demokrasi değil, laik-inkârcı Marksist demokrasi ve Batılıların emperyalist çıkarlarını gerçekleştirmek için istismar ettikleri Batılı-laik demokrasi olduğunu söylemektedir.

2.4.2. İslam ve Demokrasi Tartışmaları

İslam ve demokrasi ilişkisi demokratik yönetimlerin Batı’da ortaya çıkışından sonra özellikle 19. yüzyıl sonlarına doğru İslam dünyasında da tartışılmaya başlandığı ve kabulü veya reddi yönünde tutumlar ortaya çıktığı görülmektedir. İslam-demokrasi tartışmalarında, kendi içlerinde farklılıkları barındırmakla birlikte üç ana tez vardır (Aydın, 2000:42); ilk olarak demokrasinin İslam içerisinde içkin olduğunu savunanlar, demokrasinin zaten İslam’ın ruhuna uygun bir yönetim şekli olduğu onun unsurlarının farklı kavramlarla Kur’an’da bulunduğunu, dolayısıyla demokrasinin İslam ülkelerinin içinde bulunduğu bugünkü duruma en iyi çözüm olduğunu ileri sürmektedirler. Bu düşüncenin kökeni Afgani, Abduh, Reşid Rıza gibi ilk İslamcılara kadar gitmektedir. 1960’lardan 1980’lerin ortalarına kadar demokrasi karşıtı söylem etkili olmuş, bu tarihten itibaren taraftarları bulunmakla birlikte daha mutedil bir anlayış tekrar güçlenmiştir. Özellikle Arap-İslam dünyasında görüşleri etkili olan Malik b. Nebi ve onun takipçisi Tunuslu siyasetçi (Tamimi, 2000: 216) Gannuşi İslam’ın demokrasi ile çelişmediğini, ortak birçok özelliklerinin olduğunu

söylemektedir (Tamimi, 2000:219). İkinci tez ise Demokrasinin Batı toplumlarında ortaya çıkmış bir anlayış olarak İslam ile birlikte olamayacağı tezidir. Birinci Dünya Savaşı sonrası Müslüman ülkelerin sömürgeleştirilmesi ve Hilafetin ortadan kalkması İslamcıların Batı'ya bakışını değiştirmiştir. İslamcıların o zamana kadar despotizme karşı demokratik model olarak aldıkları Batı, Müslüman ülkeleri işgal etmiş, sömürgeleştirmiştir. Batı sömürgeciliğine ve Batı eliyle modernleşmeye bir tepki olarak Batılı kavramlara yaklaşım olumsuz bir havaya bürünmüştür. Dolayısıyla Batı artık bazı İslamcılar için model olmaktan çıkmış, sorunların kaynağı olarak görülmeye başlanmıştır. Mısır'da Müslüman Kardeşler Teşkilatı'nı kuran Hasan el-Benna doğrudan demokrasi karşıtı değildir ancak daha sonraları sistem içerisinde demokratik katılımlarına müsaade edilmeyen bu hareketin önemli ismi Seyyid Kutub en önemli demokrasi muhalifi olmuştur. Üçüncü olarak ise demokrasinin genel anlamda İslami bazı kavramlar ile örtüşebileceğini kabule dayanan tezdır (Gün, 2017:168). Aynı zamanda İslamcılar arasında başlangıçtan bugüne üç aşamadan da bahsedilebilir. Modernleşmenin ilk dönemlerindeki İslamcılar arasında genel olarak demokrasiye karşı bir tutum gözlenmez. Afgani, Abduh, Reşid Rıza, Türkiye'de ise Mehmet Akif başta olmak üzere *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad* etrafında toplanmış olan İslamcılar, daha önce ayrıntılı incelendiği üzere Meşrutî yönetim taraftarıdır. Ayrıca bu dönem İslamcılarını sadece taraftar olarak kalmamış demokrasinin İslami temellerini de ortaya koymaya çalışmışlardır. Cumhuriyetin kuruluş aşamasında da aynı tutumu sergilemişler, yeni rejimi hararetle savunmuşlardır. İslamcılarının demokrasiye karşı tavır takınmaları daha sonra 1960-1970'li yıllarda Seyyid Kutup, Muhammed Kutup, Said Havva, Mevdudi gibi düşünür-aktivistler vasıtasıyla olmuştur (Tamimi, 2000:216). Bu düşünürlerin eserlerinin Türkçeye tercümelerinin Türkiye'de de demokrasi karşıtı görüşlerin yayılmasında etkili olduğu kabul edilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMCI DERGİLERDE DEMOKRASİ TARTIŞMALARI

Araştırmanın bu bölümünde ilk iki bölümde bağlamsal çalışması yapılan, neyin ve kimlerin konu edinildiğinin netleştirilmeye çalışıldığı araştırma konusunun -*İslamcı dergilerde demokrasi fikrinin değişimi*- doğrudan dergilerden elde edilen içerikler ile metin analizi yapılmaya çalışılmıştır. Ayrıca, araştırmanın “İslamcıların demokrasi düşüncelerinde olumludan olumsuzla doğru bir değişimin olduğu ve 1970’lerin sonlarına doğru İslamcıların demokrasiye bağlılıklarının zayıfladığı” yönündeki hipotezinin sınanması da bu bölümde *Hareket* ve *Büyük Doğu* dergilerinin 1940-1980 yılları arası yayınlanan sayılarından elde edilen bulgular ile yapılmıştır.

3.1. SEÇİLEN DERGİLERİN DETAYLI TANITIMI

Yasakların devam ettiği Tek Parti döneminde İslamcı bir yayından söz etmek mümkün değildir. Ancak bu dönemin sonlarına doğru yumuşamanın ilk emarelerinin görüldüğü yıllardan itibaren *Hareket* (1939) ve *Büyük Doğu* (1943) dergileri yayın hayatına başlamış, aralıklarla da olsa yayınlarını sürdürmüşlerdir. İlk olarak 1 Şubat 1939’da yayın hayatına başlayan *Hareket* dergisi, fikir ve sanat ağırlıklı bir dergi olarak yayın hayatına başlamıştır. Dergi, açık açık İslami bir söylem kullanmaz ancak ahlak, sorumluluk, hizmet, hakikat, iman, irade gibi kavramlarla İslam düşüncesini felsefi olarak vermeye çalışır. Bununla birlikte dergi, dönemin sorunlarını ele almaktan kaçınmamıştır. Bu anlamda *Hareket* dergisi İslami muhalefetin ilk temsilcisi olmuştur (Subaşı, 2016:53-55). Diğer bir İslamcı dergi ise Eylül 1943’te fikri, edebi, siyasi ve dini içerikli bir dergi olarak yayınlanmaya başlayan *Büyük Doğu* dergisidir.

Hareket ve *Büyük Doğu* dergileri yayımlandıkları dönemde hem fikri hem siyasi alanda etkili olmalarının yanında günümüze değin uzanan etkileri ile de öne çıkmaktadırlar. Özellikle *Büyük Doğu* dergisinin “Büyük Doğu Fikir Kulübü” ve Necip Fazıl’ın MTTB üzerindeki etkileri ile günümüz siyaset ve fikir dünyasında

düşünce izlerini görmek mümkündür. *Büyük Doğu* dergisinin 1971’de yayınlanan 4. sayısında kabaca bir hesaplama ile verilen o dönemin İslamcı gençliğine dair bilgiler *Büyük Doğu* dergisinin etki alanını göstermesi açısından önemlidir. Yakın dönem İslamcı oluşumun fikir atölyeleri denilebilecek, yayınlandıkları dönemde fikir ve aktüalitede etkili olmuş *Hareket* ve *Büyük Doğu* dergileri 1940-1980 yılları arası yayınlanmıştır. Aşağıda, bu iki derginin detaylı bir tanıtımının yapılması ve okuyucunun dergiler hakkında bir fikir edinmeleri amaçlanmaktadır. İlk olarak çıkış tarihinin daha önce olması itibarıyla *Hareket* dergisi, ikinci olarak ise *Büyük Doğu* dergisi tanıtılacaktır.

3.2.1. *Hareket* Dergisi (1939-1982)

Hareket dergisi Nurettin Topçu tarafından Şubat 1939 tarihinde kurulmuş ve Mart 1982’ye kadar aralıklarla 187 sayı olarak çıkmış uzun soluklu bir dergidir. Dergi, 1939’dan 1982’ye kadar beş dönem halinde çıkmıştır. İlk dönemi, Şubat 1939-Mayıs 1943 arası 12 sayı, ikinci dönemi Mart 1947-Haziran 1949 arası 28 sayı, üçüncü dönemi Aralık 1952-Haziran 1953 arası 7 sayı, dördüncü dönemi Ocak 1966-Mart 1977 arası 115 sayı, beşinci dönemi Mart 1979-Mart 1982 arası 24 sayı olarak çıkarılmıştır.¹¹ Derginin ilk sayısından itibaren sahibi ve genel yayın yönetmeni olan Avrupa’da felsefe eğitimi almış Sorbonne Üniversitesi’nde doktora tezi “Conformisme at révolte/İsyen ahlakı” ile derece almış entelektüel kişiliği ile öne çıkan Nurettin Topçu’nun (Şentürk, 2011:236) yazılarının yanında Mehmet Kaplan, K. Fikret Arık, Cahit Okurer, Ali Ölmezoğlu, Cemil Meriç, Emin Işık, Hüseyin Hatemi, Hüsrev Hatemi, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Hüseyin Batuhan, Remzi Oğuz Arık, Ahmet Kabaklı, Ali Fuad Başgil, İsmail Kara, Beşir Ayvazoğlu’nun yazıları yer almaktadır. Derginin ismi, Topçu’nun düşünce dünyasında önemli bir yer tutan Maurice Blondel’in “Hareket (Action) felsefesi”ne atfen konulmuştur. Derginin ilk sayısında “Action”un özeti olarak kaleme aldığı “Hareket Felsefesi” Topçu’nun tüm hayatı boyunca düşünce dünyasında etkili olan mesuliyet, irade, hürriyet düşüncesini

¹¹ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/73/hareket>. Erişim: 07.12.2019.

ortaya koymaktadır (Topçu, 1939a:22-28). Derginin ilk sayısında yayın felsefesine dair herhangi bir açıklama yoktur. Ancak yer verilen makaleler derginin yayın felsefesi hakkında ip uçları vermektedir. Makalelerde ahlak, mesuliyet, hürriyet, demokrasi vurgusu öne çıkmakta, özellikle isimleri hürriyet ve demokrasi mücadelesi ile bütünleşmiş Namık Kemal ve Hindistan'ın sivil itaatsizlik hareketinin sembolü olan Mahatma Gandhi gibi isimlere yer verilmektedir. Ayrıca, daha sonraları derginin savunduğu Anadoluçuluk düşüncesinin de izleri görülmektedir.¹² Derginin, Haziran 1953'ten Ocak 1966'ya kadar süren uzun bir aradan sonra tekrar yayın hayatına başladığı ilk sayısında *Hareket* dergisinin felsefesi ilerlemeci, toplumcu, ruhçu ve idealist temellere dayalı bir felsefe olarak tanımlanmaktadır (Hareket, 1966:5).

Hareket dergisinin ilk sayılarından itibaren iman, ahlak, hakikat, irade, sorumluluklar çerçevesinde bir İslam düşüncesi inşa edilmeye çalışılmıştır. Dergi milliyetçi bir yaklaşıma sahiptir, ancak onun milliyetçiliği resmi Türkçülük anlayışından farklıdır. Irka dayanmayan, Türklüğü Müslümanlıktan farklı görmeyen, milli tarihi Müslüman Anadolu ile başlatan bir milliyetçilik anlayışıdır. Topçu'nun bu yaklaşımı Anadolu milliyetçiliği hareketinin İslam öncesi yönelimlerden kurtarılmasında etkili olmuştur (Subaşı, 2016:56). Topçu takip etmekte oldukları milliyetçiliğin esaslarını; dini İslam, vatanı Anadolu, soyu Oğuz çocuklarının Türk soyu, dili Türk dili, devleti merkeziyetçi, otorite ve mesuliyet sahibi bir devlet, iktisadi sistemi ise ruhçu sosyalist sistem olarak tanımlamaktadır (Topçu, 1972:29). *Hareket* dergisi, İslam, milliyetçilik ve sosyalizmi sentezlediği Anadolu Sosyalizmi denilen bir düşünce sistemini savunmuştur. Kapitalizm eleştirisi ve toplumsal olaylara bakışının Marksizm ile benzeşmesi nedeniyle Topçu ve *Hareket* dergisi Marksist olmakla suçlanmıştır. Ancak kendisi bu suçlamayı kabul etmemekte ve Marksizm'i eleştirmektedir (Şentürk, 2011:239).

¹² Bu ilk sayıda yer alan makaleler; “Rönesans Hareketleri”, Nurettin Topçu; “Mahatma Gandhi (Hayatı Mücadelesi)”, K. Fikret Arık; “Namık Kemal: Hürriyet ve Vatan Fikirleri”, Cahit Okur; “Oğuzlar”, Mehmet Kaplan; “Hareket Felsefesi”, Nurettin Topçu.

3.2.2. *Büyük Doğu Dergisi* (1943-1978)

Büyük Doğu dergisi 17 Eylül 1943'te Necip Fazıl Kısakürek tarafından çıkarılmaya başlanmıştır. 5 Haziran 1978'e kadar aralıklarla 16 cilt olarak yayınlanan dergi toplamda 512 sayı olarak çıkarılmıştır. 6. Cilt (27 sayı) 7. Cilt (122 sayı) ve 9. Cilt (35 sayı) günlük olarak yayınlanmıştır.¹³ Fikri, edebi, siyasi ve dini içerikli bir dergi olarak İslamcı söylemde önemli bir yer tutmuştur. Tek parti döneminde yayın hayatına başlayan dergi, edebi söyleminin yanında siyasi polemikleri ve muhalif çizgisi ile öne çıkmaktadır. Necip Fazıl'ın sloganlaştırdığı “Büyük Doğu” kavramı hem geçmişin ihtişamına bir atıf yaptığı için hem de Doğu'nun kültürel ve dini köklerini hatırlatması açısından önemlidir. Necip Fazıl'ın milliyetçiliği yeni bir dil ile inşa ettiği görülmektedir. Onun milliyetçiliği; İslam ile yücelmiş hayat bulmuş Türklük ve Türkler eliyle asırlar boyu taşınmış İslam'ın ayrılmaz bütünlüğüdür. Ona göre ne Türklük İslam'dan ayrı düşünülebilir ne de İslam Türklükten. Bu düşünce Türklere Doğu halkları arasında özel bir konum -lider, abi konumu- vermektedir. Özellikle Osmanlılardan kalan, İslam'dan rengini almış bu değerli kültürel mirası, gelecek kuşaklara iletecek, bunu görev bilinciyle yapacak insanları eyleme çağırmaktadır (Özdalga, 1997:189-193, akt., Subaşı, 2016:57). *Büyük Doğu* dergisi ve Necip Fazıl'ın milliyetçiliği İslam ile sentezleyen bu yaklaşımını daha çok toplumsal sonuçları açısından ele alan Özdalga'nın dikkat çeken yorumunu burada zikretmek *Büyük Doğu*'nun etkisini anlamak açısından bir perspektif sunacaktır. Özdalga (1997:189-190, akt. Subaşı, 2016:58) bu tutumun -Türk-İslam sentezinin- Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra içinde bulunduğu modernleşme sürecinin getirdiği önemli bir kimlik sorununa cevap verdiğini vurgulamaktadır. Özellikle kırsaldan kente göçün artması toplumun geleneksel olarak dayandığı aile ve akraba ilişkilerinin çözülmesine yol açmıştır, buna karşılık dini değerlere yabancı resmî ideoloji, köy-kasaba kökenli bu insanlara yeni toplumsal bağlar sağlayacak imkânı sunmaktan

¹³ <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/104/buyuk-dogu>. Erişim: 08.10.2019.

uzaktır. Bu şartlarda Necip Fazıl'ın, Doğu-Batı kavramlarına dinsel kavramları yükleyerek yeni bir kimlik inşa ettiği söylenebilir.

Büyük Doğu dergisi çok partili hayata geçişte İslamcı bir kamuoyu oluşmasını sağlamış, dönemin İslami yayıncılık açısından kısır ortamında gençlerin dini kültüre yöneliminde etkili olmuştur. Sürekli polemikleri ile gündeme gelen dergi, sık sık kapatılıp yeniden açılmış, Necip Fazıl'ın mücadeleci kimliği ve üslubu dergiye damgasını vurmuştur. Necip Fazıl, *Büyük Doğu*'daki yazıları nedeniyle çeşitli iktidarlar döneminde soruşturmaya uğramış, mahkumiyetler almıştır (Şentürk, 2011:289-290). Necip Fazıl ile birlikte Peyami Safa, Sezai Karakoç, Osman Yüksel Serdengeçti, Sabahattin Zaim, Mustafa Yazgan vb. birçok yazar dergide yazılar yazmıştır.

Büyük Doğu dergisi, ilk döneminde Tek Parti rejimine karşı muhalefetinden dolayı sansüre uğramış, zaman zaman kapatılmış Necip Fazıl eleştirileri nedeniyle yargılanıp hapis cezası almıştır. Demokrasiye geçişle birlikte Demokrat Parti iktidarı döneminde nispeten daha rahat bir ortam olmasına rağmen dergi yine sansüre uğramış, yargılanmalar devam etmiştir. 1960 sonrası dergide komünizm karşıtı bir dil hakimdir ve ilgi daha çok İslami hareketin yeni aktörleri ve çok partili sisteme yönelmiştir (Akın, 2016:186-187).

3.3. TEMATİK BİR DEĞERLENDİRME

İslamcı dergilerden örneklem olarak seçilen *Hareket* ve *Büyük Doğu* dergilerinden elde edilen bulgular iki başlık halinde incelenecektir. İlk olarak demokrasi teorisi üzerine düşünceleri ve demokrasinin temel nitelikleri olarak görülen sivil ve siyasi özgürlükler, eşitlik ve çoğunluk yönetimi ile ilgili görüşleri ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu, herhangi bir demokrasi kuramına atıfla değil modern demokrasinin üzerinde anlaşılmış temel nitelikleri doğrultusunda yapılmaya çalışılacaktır. İkinci olarak ise dergilerde yıllar içerisinde demokrasi düşüncesinde gerçekleşen değişim ortaya konulmaya çalışılacaktır.

3.3.1. Demokrasi Teorisi Üzerine Düşünceleri

Hareket dergisinde demokrasi, hürriyet, eşitlik vb. konulardaki makaleler çoğunlukla Nurettin Topçu tarafından yazılmıştır. Topçu'nun ilk dönemler demokrasiye temelden karşı çıkmak ya da şartsız kabulden ziyade temkinli ve eleştirel yaklaştığı görülmektedir. Ancak sonraki dönemlerde düşüncelerinin demokrasinin zaafı üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Topçu (1969:4) demokrasiyi “geçmiş yüzyıllarda zorba yöneticilerin zulmünden usanan insanlığın bu zulümler tarihine karşı tabii bir tepkisi ve ayaklanması” olarak değerlendirmekle birlikte, bunun “siyasi tarihin bir geçit devresi” olduğunu ve “örnek ve ebedi bir idare şekli” olmadığını düşünmektedir. Topçu, “halkın kendi kendini yönetmesi” noktasında Platon ile başlayıp devam eden koruyuculuk yaklaşımına (Dahl, 1993:63) yani sıradan halkın kendi kendini yönetecek yetkinliğe sahip olmadığı düşüncesine yaklaşmaktadır. Topçu'ya (1969:4) göre idare, bir sanat ve ihtisas işidir ve demokraside ihtisas sahibi olmayan halkın yönetimde söz sahibi olması doğru değildir. Cahillerin alimlerden, menfaat düşkünlerinin faziletlilerden, nefesine düşkünlerin hizmet ehli olanlardan daha fazla olduğu halkın, toplumu en iyi şekilde yönetmesi düşünülemez. Dolayısıyla çoğunluğun oyuna başvurulmuş her yerde haksızlık ve kötülük kaçınılmaz olacaktır. Topçu'yu bu elitist/seçkinci yaklaşıma sevk eden şey demokrasinin zaafı olarak gördüğü otorite eksikliğidir. Millet ihtiraslarına gem vuracak otorite olmadıkça adil bir idare mümkün olmayacaktır. Otorite, Topçu'nun düşünce yapısında önemli bir yer tutmaktadır. “Otoritelerin yani devlet iktidarının bizi kurtaracağına dair içimizin derinlerinde bir sezgi barınmaktadır. Dünyanın en güzel otoritesinin Hz. Ömer'in devletinde yaşatıldığı gibi milli tarihimizin en parlak otoritesinin de Yavuz Sultan Selim'in elinde yükseltildiğini biliyoruz” (Topçu, 1966:16). Ona göre özgürlükler ve ahlaklı bir toplum ancak güçlü bir devlet himayesinde gerçekleşebilir (*Hareket*, 1968:5).

Hareket dergisi maddi ve manevi çöküşten kurtuluş olarak otorite sahibi merkeziyetçi bir devleti savunmaktadır. Maddi kalkınma için; toprağın, toprağa emek verenlere verilmesi, devletin önderliği ile kurulacak büyük kooperatiflerle işletmeye

geçilmesi, köylerde küçük sanayinin, et kombinelerinin kurulması, büyük şehirlerin dondurulup küçük şehirlerin gelişmesinin sağlanması, bir kısmının ilim kültür, bir kısmının ticaret merkezi haline getirilmesi, bölgeler arası farklılığın kaldırılması, büyük sanayiye devlet tarafından el konularak sermayenin tek elde birikmesine engel olunup nimetlerin adaletle dağıtılması, ticaretin devlet eliyle düzenlenmesi, dış ticaretin ise devlet eliyle yürütülmesi, banka ve sigortaların devlet tarafından işletilmesi, eğitimde eğitimin her kademesinin ücretsiz olması, öğrencilere karşılıksız bursların verilmesi, buna mukabil herkesin vatan hizmetinde çalışması, sağlığın devlet eliyle ve ücretsiz olması gerekmektedir. Tüm bunlarla birlikte devlet çalışmak isteyen herkese iş bulmaya ve işsizliğe karşı tedbir almaya mecburdur. *Hareket* dergisi sosyal ve adil bir devletin ancak bu şekilde kurulabileceğine inanmaktadır. Ancak bu devlet demokratik bir devlet midir? Böyle bir devlet özgürlükleri yok etmiş olmaz mı? Buna derginin cevabı, zaten büyük çoğunluğu hürriyetten ve adaletten mahrum yaşayan halkın hürriyetinin ancak güçlü bir devlet himayesinde gerçekleşebileceği (*Hareket*, 1968:5) ve demokrasinin zaafının merkeziyetçi, otoriter ve mesuliyet sahibi bir devlet otoritesi ile ortadan kaldırılabiliridir. Nitekim siyasi düzenler bir felsefenin ürünüdürler ve her milletin rejiminin özelliklerini o milletin felsefesi belirlemektedir. Bir rejim olarak demokrasi de her milletin kendi bünyesine uygun, kendine has bir şekilde kullanılmaktadır. Batı demokrasileri kendi halklarının felsefi kabiliyetlerine göre liberal veya sosyalist prensipleri benimsemiş, Alman, Fransız, İngiliz ve Amerikan demokrasileri olarak farklı demokrasilerdir (*Hareket*, 1966:4).

Otorite fikri *Hareket* dergisinin hemen her alanda bakışına yansımaktadır. Örneğin 1936'da tek parti döneminde çıkarılan, daha sonraki yıllarda anti demokratik bir yasa olarak eleştirilen 141, 142. Maddelerin yürürlükten kaldırılması için yapılan başvurunun anayasa mahkemesince kabul edilmemesi üzerine 1966'da *Hareket* dergisinde Fikret Seven (1966:12) imzasıyla yer alan "Ceza Kanunumuzda 141, 142. Maddeler ve Düşünce Hürriyeti" başlıklı makalede 141, 142. Maddeler düşünce özgürlüğüne engel olarak görülmemekte "Bazı demokratik devletlerde aşırı solcu teşekküllere ve faaliyetlere izin verilmesi, diğer milletlerce uyulması gerekli örnekler teşkil etmeyeceği gibi" komünizm karşısında gerekli bir düzenleme olarak

değerlendirilmektedir. “141 ve 142. Maddeler komünist, anarşist, diktatorial ve ırkçı ve milli duyguları yok etmeğe veya zayıflatmağa matuf bulunan cemiyetleri her ne suret ve nam altında olursa olsun kurmağa tevessül edenleri, kuranları yahut bunların faaliyetlerini tanzim veya sevk edenleri yahut bu hususlarda yol gösterenleri ve bunların propagandalarını yasaklamıştır” (Seven, *Hareket*, 1966:12). Aynı dönemde *Büyük Doğu* dergisinin şiddetle muhalefet ettiği 163. Madde için ise herhangi bir eleştiri yer almamaktadır.

Topçu’nun felsefesinde diğer bir önemli argüman ise ahlaktır. Ahlakı, medeniyet değerlerini hürriyete ve kuru bir eşitliğe feda etmeyi uygun bulmamaktadır. Topçu’ya (*Hareket*, 1969:6) göre demokrasi vasat veya vasatın biraz üzerinde bir idare şeklidir. Halkın iyilerinin kötülerinden azlığı toplumu kurtaracak olanlara da fırsat tanımayacaktır. Topçu’ya (*Hareket*, 1969:6) göre “binlerce şerir el arasından uzanmaya çalışan bazı hayırlı eller, şerri yaşatan eller tarafından kırılacaktır.”

Büyük Doğu dergisinin demokrasi teorisini felsefî bir yaklaşımdan ziyade demokrasi uygulamaları, topluma yansımaları yönünden ele aldığı görülmektedir. *Büyük Doğu* dergisinin ilk dönemlerinde demokrasi; hak, hürriyet, adalet gibi olumlu kavramlar ile betimlenmektedir. Ancak nadiren de olsa demokrasinin zaaflarından bahsedildiği görülmektedir. *Büyük Doğu* dergisi bu dönemde demokrasiyi ulaşılması hedeflenen ideal yönetim tarzı ve “en doğru, en iyi kudret kaynağı” olarak görmektedir (Nazif, *Büyük Doğu*, 1946:9). *Büyük Doğu* dergisi, *Hareket* dergisinin demokrasinin insanı nicelik bakımından eşitlediği nitelikleri önemsemediği yolundaki eleştirisinin aksine demokrasinin en güçlü yanının bireyi nitelikleri ile toplumu destekleyen bir kıymet olarak ele alması olduğunu savunur (Seno, *Büyük Doğu*, 1946:7). Dergide dikkat çeken diğer bir husus ise demokrasinin bir fazilet rejimi olarak barındırdığı tüm iyiliklerin kaynağının ve özünün İslam’da olduğunun sıkça vurgulanmasıdır. Demokrasinin, fikir hürriyetinin özünün İslam’da olduğu aynı zamanda demokrasinin ve fert hürriyetinin başıboşluğa, kargaşaya yol açan aşırılıklarını engelleyen anlayışın da İslam’da olduğu savunulmaktadır (*Büyük Doğu*, 1946:2). *Büyük Doğu* dergisi İslam’da var olan şura uygulamasını demokrasinin İslam’la çelişmediğinin bir örneği

olarak görmektedir. Yine *Büyük Doğu* dergisi *Hareket* dergisinden farklı olarak halka özellikle Türk halkına, fırsat verildiğinde en doğruyu seçeceği konusunda güvenmektedir. Bunun için demokrasiye Türk milletin mizacına uygun bir yönetim şekli olarak bakmaktadır. “Cumhuriyetin insanlığa da İslam esasına da en uygun idare şekli” (Ogan, *Büyük Doğu*, 1950:6) olduğu ve liberal demokrasinin bütün eksiklerine rağmen bireye hak arama ve devlete karşı bir koruma sağladığı şeklindeki düşünceleri 1960’ın sonlarına kadar savunmuşlardır. Adıdeğmez müstear ismiyle kaleme alınan makalede İslamiyet “demokrasinin ruhunu ve hakikatini getiren nizam” olarak anlatılmaktadır:

İslamiyet; her şeyle beraber Demokrasiyanın da ruhunu ve hakikatini getiren tek nizam, Peygamberler Peygamberinin Sahabelerinden mürekkep şûra huzurunda ve her mesele üzerinde Devlet Reisini en derin, en çileli nefis muhasebesine davet eder. Bu şûrada saf ve mücerret hakikat adına herkes serbestçe fikrini söyler ve sadece hakikati heykelleştirmekten başka gaye gütmmez. Bu, inkarcıların gözlerini kör edecek ve körlerin gözünü açacak kadar keskin hak ve hürriyet ışığını, Hazreti Ömer’in şûra huzurunda ki bir sözünden seyrediniz:

Sizi, bana yüklemiş olduğunuz emanete iştirak etmeniz için davet ediyorum. Zira ben ancak sizin gibi bir ferdim. Benim fert arzuma ve keyfime bağlanmamanızı istiyorum! (Adıdeğmez, *Büyük Doğu*, 1947:2).

3.3.2. Demokrasinin Temel Nitelikleri Üzerine Düşünceleri

Özgür, adil ve düzenli seçimler, oy kullanma eşitliği, sivil haklar, siyasi özgürlükler ve çoğunluk yönetimi gibi demokrasinin temel niteliklerine dair görüşleri -her zaman aynı nitelikte veyahut aynı ilgiyle olmamakla birlikte- yazılan makalelerden çıkarılmaya ve bu başlık altında verilmeye çalışılacaktır. Özgür, adil ve düzenli seçimler, parlamenter demokratik sistemin temel niteliklerinden biridir. Halkın temsilcilerini seçmesi ve denetlemesi düzenli aralıklarla yapılan seçimler ile mümkündür. Her ne kadar ileri demokrasilerde başka denetleme mekanizmalarının varlığı da kabul edilmiş olsa da seçim bütün demokrasi modelleri açısından en temel

denetleme aracıdır. Türkiye’de tam demokrasiye geçişin ardından 1945’te tek partinin seçimlere girdiği iki dereceli seçim sisteminin yerine tek dereceli seçim sistemine geçilmiş, muhalefet partilerinin kurulmasına ve seçime girmesine izin verilmiştir. Bu tarihten itibaren *Büyük Doğu* dergisinde özgür ve adil seçimler üzerine düşüncelerin yoğun bir şekilde ele alındığını, özellikle iktidarı elinde bulunduran CHP’ye yönelik sert bir muhalefetin yapıldığını görmekteyiz. *Büyük Doğu* dergisi 1946’da yapılan ilk seçimi, bütün eksiklerine rağmen Türk milletinin kendini idare edecek, adına kanun yapacak temsilcilerini seçmesini, büyük bir hadise olarak nitelemektedir (Be. De., *Büyük Doğu*, 1946:8). Aynı dönemde yazılmış başka bir makalede ise hür seçimler ve kamu oyunun düşüncelerinin önemsenmesi ve temsil yetkisinin bunlara dayanması gerektiği ve siyasi partilerin artık vasilik iddiasından vazgeçmesi tavsiye edilmektedir (Nazif, *Büyük Doğu*, 1946:3).

Hareket dergisi 1950’de yapılan serbest seçimlerle Türkiye’nin “hakiki ve meşru” bir Millet Meclisi’ne kavuştuğunu ve “serbest seçime dayanan çok partili, hürriyet prensibini her şeyin üstünde tutan bu rejimi korumak” gerektiğini savunmaktadır (Hisar, *Hareket*, 1953:12). Bununla birlikte seçmenin “rey verdikleri vekilleri hakkında hiç değilse büyük çokluğun tastamam ve aydınlık fikir sahibi” olmasının aynı zamanda “demokrasinin tam manasıyla tahakkuku için, seçim yapanların ilim, irade ve cesaret bakımından, hatta şahsi menfaatlerinden feragat edebilmeleri bakımından bile eşit bulunmaları lazım” gelmektedir (Topçu, *Hareket*, 1953:8).

Demokrasinin temel niteliklerinden bütün yetişkin vatandaşların oy vermede eşit hakkının olması ve bütün oyların eşit değerde olması *Büyük Doğu* dergisi açısından tartışmaya dahi açılmamış bir noktadır. *Büyük Doğu* dergisinin demokrasi kavramına eşitlikler noktasında bir eleştirisinin olmadığı, bütüncül yaklaşıtları görülmektedir. *Büyük Doğu* dergisine göre İslam eşitlikler yönünden Avrupa’dan daha önce bunu zaten sağlamıştır. Ancak *Hareket* dergisi özellikle de Nurettin Topçu eşitlik ilkesini nicelik noktasında eleştirmektedir. Demokrasinin insanın niteliklerini yok sayarak maddi bir eşitlik seviyesine indirgediğini, insanın manevi kıymetlerini

değersizleştirdiğini savunmaktadır. “Her biri bir oy kullanan insanların arasında kültür ve ahlak bakımlarından eşitlik yoktur. Bu rejimde insanın ferd olan varlığının taşıdığı cevher, eşitlik terazisinde tartılarak onun insanlık değeri hesaba katılmamıştır. İnsanlar, ağıllardaki hayvanlar gibi hep birbirlerine eşit sayılmıştır” (Topçu, *Hareket*, 1969:4).

Hareket dergisinin çoğunluk yönetimi hakkındaki düşünceleri de eşitlik ilkesinde olduğu gibi maddenin ruhun yerine geçirilmiş olması ve niceliğin hakimiyetine itiraz şeklindedir. “Toplum içinde her ferdin dileklerini hâkim kılmak gaye olmamalıdır. Çünkü toplum hayatında en bayağısından başlayarak iyi ve kötü bütün dilekler yaşatılmaktadır” (Topçu, *Hareket*, 1969:6).

3.4. 1940-1980 ARASI DEMOKRASİ DÜŞÜNCESİNDE DEĞİŞİM

İncelemeye konu olan İslamcı dergilerden *Hareket* ve *Büyük Doğu* dergisinin 1940-1980 yılları arası yaklaşık kırk sene boyunca yayınladıkları sayıları iki döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönem tek parti rejimi altında yayına başladıkları 1940’tan, tam demokrasiye geçiş sürecinin yaşandığı, ardından çok partili dönem ve on yıllık DP iktidarının darbe ile sonlandığı 1960’a kadar olan süre. İkinci dönem ise 1960 darbesi sonrası birkaç senelik geçiş döneminin ardından tekrar yayın hayatına başladıkları dönemdir. İslamcıların demokrasi düşüncesinde 1960 darbesi ve sonrasında yaşanan süreç kırılma noktası olarak değerlendirilebilir. 1940’lı yılların başında tek parti döneminde yayınlarına başlayan bu iki dergide o dönemde istenen, özlenen ideal yönetim olarak demokrasi vurgusu hakimdir.

Hareket dergisi, aylık olarak yayınlanmaya başladığı 1939’dan itibaren edebî-fikri bir yayın takip etmiş, tek parti dönemi boyunca günlük siyasete çok karışmamıştır. Şubat 1939’dan Kasım 1939’a kadar yedi sayı, Aralık 1942’den Mayıs 1943’e kadar beş sayı olmak üzere toplam on iki sayı çıkarılmıştır. Mart 1947’de tekrar yayınlanmaya başlayan dergi Haziran 1949’a kadar yirmi sekiz sayı çıkarılmıştır. Bu dönemde *Hareket* dergisindeki demokrasi yazıları, demokrasi uygulamalarından ziyade felsefesini anlamaya/anlatmaya yöneliktir. Toplumda bir demokrasi bilincinin

oluşmasının gerektiği, aksi takdirde demokrasinin de diğer bütün hükümet şekilleri gibi olumsuzluklar taşıyabileceğini düşünmektedirler.

1939'da yayınlanan ilk sayısında Topçu dönemin siyasi atmosferinde savunulan, “demokrasinin her toplum için uygun olmadığı” görüşüne itiraz etmekte ve demokrasiyi toplumlar için tabii bir yönetim şekli olarak görmektedir:

...Güya demokrasi yalnız onu hazmedebilenler içinmiş, hazmedemeyen bünyelerde maraz doğurmuş. Halbuki demokrasi böyle bir ilaç değil, tabii bir gıda gibi, milliyet devrine girmiş olan içtimai zümrelerin bu devrin şartları içinde yaşayış tarzıdır. Demokrasinin şuurlu olarak yaşamadığı yerlerde milliyet ve millet aramak sadece bir hata olur (Topçu, *Hareket*, 1939b:3).

Topçu, demokrasiyi millet olmanın tabii bir sonucu olarak kabul etmekle birlikte milliyet şuurunu da demokrasinin yerleşmesi için gerekli görmektedir. Başboş nefsanî davranışlar ancak milliyet duygusu ile dengelenebilecektir. Demokrasinin sadece biçim olarak gerçekleşmesi yeterli olmayacak, manasının kavranması ile gerçek demokrasiye ulaşılabacaktır:

Yalnız demokrasinin manasını bilmek, içtimai yaşayışta, içtimai kıymetlerin kullanılmasında hür oluşun, kendi seçtiği kıymetlerle ferden kendini yaşatabilmesinin ne demek olduğunu anlamak lazımdır. Demokrasi ruhi bir kıymettir, hayatın kayıtsız, şartsız oluşuna bağlanmak değildir; insiyaklarla yaşamak hiç değildir (Topçu, *Hareket*, 1939:3).

Türkiye’de henüz yeni yeni liberal demokrasinin ilkelerinin kabul edilmeye başlandığı 1940 yıllarının sonuna doğru, dönemin şartlarına göre oldukça ileri sayılabilecek biçimde *Hareket* dergisinde yer alan yazılarda liberal demokrasinin zaaflarının tartışıldığı görülmektedir. Liberal demokrasilerde halkın yönetime katılımı temsilciler aracılığıyla mümkün olmaktadır. Halkın temsilcilerini denetlemesi ise düzenli seçimler yoluyla sağlanmaktadır. Seçimlerin henüz tam anlamıyla yapılmadığı bir ortamda *Hareket* dergisi demokrasi üzerine yetkin bir anlayışın hâkim olduğu

görülecek biçimde seçim dışında günlük denetleme mekanizmalarının olması gerektiğinden bahsetmektedir. Buna göre, demokrasi teori olarak hakların muhafazası ve ideal bir yönetim şekli olsa da uygulamada diğer rejimlerin taşıdığı idare eden ve edilen arasındaki şüphenin varlığı demokrasi için de mümkündür. Halk hakimiyetinin tam sağlanması için kamuoyunun daha fazla denetlemesine ihtiyaç vardır (Tuğrul, *Hareket*, 1947:10-11).

Aynı şekilde *Hareket* dergisinde öne çıkan diğer bir konu ise özellikle Nurettin Topçu tarafından sıklıkla ele alınan mesuliyet ve otorite kullanımıdır. Mesuliyetin eşlik etmediği hürriyet ve otoritesiz hükümet demokrasinin zayıf tarafı olarak değerlendirilmektedir. Topçu'ya göre demokraside hakimiyetin bütün halka mal edilmesi ve devlet iradesinin halkın her bir ferdi tarafından kullanımı aynı şekilde mesuliyeti gerektirmektedir. Burada hükümet otoritesi ile millet kuvveti denkleşmelidir. Bu denkleşmenin bozulması her iki taraf açısından tehlikelidir. Millet kontrolünün zayıflığı hükümetin diktatörlüğüne yol açarken, hükümet otoritesinin zayıflığı her bir grubun kendi menfaati yönünde hareketine sebebiyet verebilir. Demokrasi “en haklı ve gerçek hükümet şekli” olmasına rağmen hakimiyetin hükümsüz kalması ile millet için faydalı olmaktan çok zararlı hale gelecektir (Topçu, *Hareket*, 1949: 2).

Hareket dergisinde 1940'lı yıllar boyunca demokrasiyi anlama/anlatma boyutundaki yazıların 14 Mayıs 1950 serbest seçimlerinin etkisiyle coşkun bir demokrasi savunusu haline dönüştüğü görülür. Bu dönemde, 1952 Aralık ayından 1953 Haziran ayına kadar yedi sayı çıkarılmış olan *Hareket* dergisi demokratik rejimden ve uygulamalarından hoşnut görünmektedir:

Bugünkü Türkiye, tarihinin en büyük değişikliklerinden birini yaşıyor: tek şahıs ve tek partiye dayanan otorite sisteminden, ferdi ve içtimai hürriyet, demokrasi rejimine geçiyor. Matbuat hürriyeti, çeşitli partiler mücadelesi, amele sendikaları ve gençlik teşekkülleri, eskiden sabit görünen sosyal nizamı sarsıyor, parçalıyor, muhtelif istikametlere doğru sürüklemeye çalışıyor (Kaplan, *Hareket*, 1952: 4).

Bu yeni Türkiye ve oluşan özgürlük ortamı, zaman zaman anarşıye yol açmış olsa da serbest düşünme imkanını vermiş olmasından dolayı korunması gereken bir Türkiye’dir. *Hareket* kadrosunun demokrasinin temel prensiplerinden serbest seçime dayalı çok partili bir Millet Meclisi fikrine samimiyetle bağlı oldukları görölmektedir:

Bir asırlık bir özleyişten sonra tekrar kavuşulan bu rejimi, serbest seçime dayanan çok partili, hürriyet prensibini her şeyin üstünde tutan bu rejimi korumak lazımdır. Bu rejimin aleyhinde bulunan ister eski kafalı, şarklı, ister sözde ileri fikirli, garplı olsun, bu milletin tarihi mukadderatına ihanet etmiş sayılmalıdır...Bugün üzerinde titreyeceğimiz en büyük inkılap, gerçek şekli ile 1950’de tahakkuk eden serbest seçime müstenit Millet Meclisi inkılabıdır. Öbür inkılaplar bunun yanında tali derecede kalır. şüphesiz ister istibdat ister diktatörlük devrinde olsun, kazanılmış hiçbir ileri adımdan geri dönmek lazımdır. Fakat hiçbir şey bahasına bir daha elden bırakılmaması icap eden bir fikir varsa, o da milli hürriyet fikrinin timsali olan serbest meclis fikridir (Hisar, *Hareket*, 1953: 12).

Türkiye üçüncü denemesinde 14 Mayıs 1950’de tekrar bir serbest seçimle Millet Meclisi’ne kavuşmuştur. *Hareket* dergisi bunu bir “halk davranışının başlangıcı” olarak değerlendirmektedir. “Demokrasiye Doğru” başlıklı makalede Nuri Tarhan (*Hareket*, 1953:14) bu halk davranışının halkın egemenliğine dayalı bir rejim olarak demokrasiyi sahiplenmesi ile anlam kazanacağını, daha önceki denemelerde halkın belli bir bilinç edinmemiş olmasının gerçek bir demokrasi oluşmasını engellediğini belirtmektedir. Burada halkı bilince ve demokrasiyi korumaya yönelik bir davet vardır. Halkın siyasi ve toplumsal meselelere olan ilgisi demokrasinin istikrarının ve sağlamlığının garantisi olacaktır. Kendi haklarından, sorumluluklarından habersiz hürriyet fikrine yabancı bir milletin tam bir demokrasiye kavuşması mümkün değildir. Ancak halkın bu fikir olgunluğuna kavuşması, fikirlerin serbestçe tartışılıp muhasebelerinin yapılması ve objektif hükümlerin verilmesiyle olacaktır. Asıl inkılap da millet çoğunluğunu çağdaş kültür ve medeniyet gereklerine göre donatmak, yetiştirmek ve kalkındırmak olacaktır. Bu ve benzeri makalelerde *Hareket* dergisinin en başından beri savunduğu demokrasinin ancak faziletli bir

toplumda tam manası ile yerleşip yaşayabileceği; dolayısıyla demokrasi bilincinin yerleşmesi için millet terbiyesi (eğitimi) ve mesuliyet duygusunun esas olduğu düşüncesi öne çıkmaktadır.

1939'dan 1953'e kadar çıkarılan *Hareket* dergisinde demokrasiden pozitif bir dil ile bahsedildiği, yapılan eleştirilerin ise daha çok zaaflarının bilinip giderilmesi anlamında olduğu görülmektedir. Ancak 1960 sonrası *Hareket* dergisinin demokrasi söyleminin eleştirel bir çizgiye kaydığı görülür. *Hareket* dergisi bu dönem Ocak 1966'dan Mart 1977'ye kadar aylık/üç aylık olarak 115 sayı yayınlanmıştır. Mart 1979'da tekrar yayınlanan dergi Mart 1982'ye kadar 25 sayı çıkarılmıştır. İlk dönemlerde eleştirinin, “yanlış anlaşılmış demokrasi prensibi” “iyi anlaşılmayan demokrasi” gibi vurgulamalar ile demokrasi teorisinden ziyade uygulamalarına yönelik olduğu anlaşılmaktadır (Topçu, *Hareket*, 1967: 18). Bununla birlikte en başından beri başboş bir hürriyet düşüncesine karşı çıkmış olan dergi, 1966'dan itibaren demokrasinin zaafı olarak gördüğü noktalara yoğunlaşmıştır. “Yeni Sınıflar ve Rejimler Karşısında İslamiyet” başlıklı makalesinde Emin Işık (*Hareket*, 1967:7-8) demokrasilerde devletin halktan ayrı ve üstün bir kuvvet olmamasının aksine bütün kuvvetini halktan almasının zafiyete yol açtığını, insanın serbestlik içerisinde kendi menfaatlerine terk edilmesi ile hırslarının onu nereye götüreceğinin belli olmadığını, aynı şekilde güçlünün zayıfı ezeceği, her şeyden önemlisi mesuliyet duygusundan yoksun bir hürriyetin anarşiye götürebileceğini yazmaktadır:

Demokrasi rejim olarak yaşamaya azimli ve kararlı olduğu müddetçe din ve ahlakı hedef tutan bir eğitim sistemi tatbik etmeye, millete ve onun davasına inanmış, idealist nesiller yetiştirmeye mecburdur. Onun anarşiye, şer ve kötülüklere çeşitli istismarlara müsait olan zayıf tarafının telafisi bundan başka bir yolla mümkün değildir. Demokrasi tamamen iyi niyetle kurulan bir rejim olduğu için birçok tehlikelere karşı temelden tedbir alınmamıştır. Aslında bu kadar iyi bir rejim kuvvetli bir ideolojiden mahrumdur (Işık, *Hareket*, 1967:7-8).

Diğer bir öne çıkan görüş ise 1966'da çıkarılan ilk sayıda "Felsefemiz" başlığıyla yayınlanan başmakalede görüldüğü üzere siyasi yönetimlerin bir felsefenin ürünü olması itibarıyla bir rejim olarak demokrasinin de her milletin kendine has özellikleri ile şekillendiğidir. Diğer milletlerde olduğu gibi Türk demokrasisi de kendi idari, toplumsal ve iktisadi prensiplerine dayanmalıdır:

Felsefe siyasi nizamında yaratıcısıdır. Bir millet rejiminin hususiyetlerini o milletin felsefesi tayin eder. Demokrasi asrın hâkim rejimi olmakla beraber her millet onu kendine has, kendi bünyesine uygun şekilde kullanıyor. Ayrı ayrı bir Fransız, bir Alman, bir İngiliz ve bir Amerikan demokrasisi bulunmaktadır. Bu rejimlerin kabul ettiği otoritelerin sınırları gibi, benimsedikleri liberalist veya sosyalist prensipler de milletin kabiliyetinin ölçüsünü veren felsefesi ile tayin edilmiştir (*Hareket*, 1966:4).

1960'ların sonunda özellikle Topçu, çoğunluk üstünlüğüne dayalı demokrasinin eşitlik ve adalet kavramlarına zarar verir niteliğine odaklanır. Topçu'ya göre cahillerin, mesuliyetsiz, merhametsiz ve menfaatçi grupların hakimiyetine yol açan çoğunluk üstünlüğüne dayalı Amerikan demokrasisi, Amerika tarafından diğer milletleri zayıf düşürmek için kullanılmaktadır (Topçu, *Hareket*, 1968:20). Bu dönemde dış etkilerden; özellikle Amerika ve Yahudi güçlerin oyunlarından bahsedilmeye başlandığı görülmektedir. Başboş ve sorumlulukların olmadığı hürriyet fikri bir Yahudi hezeyanı olarak nitelenmektedir:

Biz karşısındakini ve hiçbir vicdanı esir etmeyen, hiçbir varlığı istismar etmeyen hürriyet istiyoruz. Elinden tutulup da selamet yoluna çıkarılacak yavruyu kendi halinde bırakmakla övünmek, önce tecrübesizlikten doğmuş olabilir. Ancak bu tecrübelerden ders almayarak hala bir Yahudi hezeyanının peşinde sürüklenmek affedilir bir anlayışsızlık değildir. Geçen devirlerin hürriyet ihtirası zulme ve zorbalığa karşı gelen tabii bir isyan hareketi idi. Fakat hür yaşasın diye doğan çocuğu dağa bırakmak gibi halkı yüzyılımızın bunca zalim cereyanları karşısında kendi isteklerine terk etmek insana zulmetmek değil de nedir? Böyle bir zulümden bizi kurtaracak vicdani

davranış, insanlık huzurunda elimizin uzanabileceği her hareketten kendimizi mesul tutmaktır (Topçu, *Hareket*, 1966:16-17).

Nurettin Topçu'nun ve *Hareket* dergisinin bu ikinci döneminde demokrasi düşüncelerinin en iyi görülebileceği “Demokrasi ve İnsan” başlıklı makalesinde demokrasiyi bütün halkın idareyi yüklenmesi anlamında örnek ve ebedi bir idare şekli değil, geçici bir rejim “siyasi tarihin bir geçit devresi, değişen dünyamızın bünyesine uygun idare şekli bulununcaya kadar halkın geçici olarak idare işlerine vekalet etmesi” olarak nitelemektedir. Topçu'ya göre çoğunluğun oyuna başvurulmuş her yerde haksızlık ve kötülük kaçınılmazdır. Cahillerin alimlerden, menfaat düşkünlerinin faziletlilerden, nefesine düşkünlerin hizmet ehlinde daha fazla olması kaçınılmaz olan halk, toplum düzenini sağlamaya kabiliyetli değildir Demokrasinin dayandığı iki temelden eşitlik, kültür ve ahlak bakımından eşit olmayan bireyleri eşit sayarak insanın varlığının taşıdığı insanlık değerini hesaba katmamaktadır. Hürriyet ise ahlaki ve ruhi hürriyet manasında değil yalnızca idarecilerin zulümlerine karşı koruma sağlayacak bir mekanizmayı harekete geçirmiştir. Topçu (*Hareket*, 1969: 4-5) 'ya göre demokrasi hak rejimi değil tıpkı monarşi gibi bir kuvvet rejimidir. Ancak monarşiden farklı olarak çoğalan ve dağılan kuvvetlerin rejimidir. Halkın hakimiyeti fikri ise sadece bir söylemdir, gerçekte hakimiyet kuvvet zümrelerinin özellikle de sermaye gruplarının elindedir. *Hareket* dergisinin “halkın hakimiyeti” fikrinden uzaklaştığı bunun yerine “hakkın hakimiyeti ve halkın hükümeti” düşüncesine sahip olduğu görülmektedir (Topçu, *Hareket*, 1969: 4-5; *Hareket*, 1972: 19-20).

1940 ile 1970'li yıllar arasında *Hareket* dergisindeki değişimin görülmesi açısından şu nokta önemlidir; Topçu, 1939'da çıkarılan *Hareket* dergisinin ilk sayısında “demokrasinin her millet için uygun olmayacağı” yönündeki düşünceleri eleştirmekte, demokrasiden “ilaç değil her vücudun ihtiyacı olan tabii bir gıda” olarak bahsetmektedir; ancak 1972'de *Hareket* dergisinde başmakale olarak yayınlanan ve Topçu'nun kaleminden çıktığı anlaşılan “Milliyetçiliğimiz” başlıklı yazıda ise şöyle denmektedir:

Her millet, kendi idare şeklinin esaslarını, dehasının kaynağı olan milli ve ruhi yapısının temellerinde aramalıdır...Dışarıdan alınan ruh ve zihniyet hiçbir zaman milletin olmaz, belki milli vücudu yıpratır, yorar ve buhranların kucağına atar. Batıdan gelen her fikir gibi, demokrasi bizde halka “amentü” halinde ezberletildi. Tenkid ve münakaşa edilmedi. Bünyemize uygunluğunun şartları üzerinde düşünülmedi. Hukuk ve ahlak yönünden tahlili yapılmadı. Bir cümle ile, üzerinde düşünülmeden körü körüne benimsendi (*Hareket*, 1972:19-20).

Aynı makalede “demokrasi, gerçek milliyetçiliğin idare sistemi olamaz” denirken “biz kendimize milli bir idare modeli ararken, Kennedy’nin katillerine üstad ve mürşit olan, Sokrat’ın cellatları tarafından temsil edilen Atina demokrasisini örnek alamayız. Keza Roma İmparatorluğu’nun hukuki ve siyasi görüşleri devletimizi ve toplumumuzu alakadar etmediği gibi” (*Hareket*, 1972:19-20) tarzındaki ifadeler demokrasiyi eleştirinin ötesinde reddetmeye geçildiğini göstermektedir. İslam’ın yönetim tarzının demokrasi olduğunu savunanlara da itiraz etmekte ve bunu savunanların “gerçeklere göz yumduklarını”, Hz. Muhammed’in yönetiminde halkın idare ile alakasının olmadığını sadece “yine kendisinin seçtiği işlerden anlayanlar ile görüşüp danışarak idare hususunda kararlarını yine kendisinin” verdiğini belirtmektedir. Gerçek milliyetçiler için önerilen idare ise “gerçek bir sosyal adaletle dayanan bir nizamda, insanlık sevgisi içinde millet fertlerini Allah iradesine bağlayıp, yaşatacak iktidar, Hakkın hakimiyeti ve halkın hükümetidir” (*Hareket*, 1972:19-20).

Büyük Doğu dergisinde de göze çarpan demokrasinin Osmanlı devletinin yıkılması ve Türkiye’nin güçsüzleştirilmesi için bir Yahudi oyunu olduğu savı *Hareket* dergisinde de işlenmektedir. Topçu, demokrasiyi “Yahudi dünyasının planladığı rejim” (*Hareket*, 1970:4), “zamanımızın Yahudi-mason davacısı olan sistem” (*Hareket*, 1969:5) olarak nitelemektedir:

Vaktiyle yalnız hükümdar sarayı etrafında zorba-esirler topluluğu vardı. Şimdi sanayi ve iktisat aleminde merkezileşerek cemiyetin her sahasına dağılan büyük küçük, sayıları pek çok zorba-esir daireleri meydana çıktı. Yahudi dünyasının planladığı demokrasi rejimi bunların hepsine hürriyet ve

hakimiyet bağışladı. Şimdi her sahada zulüm ve zalimler türedi ve kuvvet bunların ellerinde bulunduğundan onların hürriyeti insanlığı ezmekte ve inim inim inletmektedir. Zulüm bir elden yüzlerce, binlerce ele dağıldı. Zalimler evvelce sayılı fertlerken, şimdi cemiyetin her tarafına yaygın şebekeler halindedirler (Topçu, *Hareket*, 1970:4).

Nurettin Topçu'nun 1975'te vefatından bir sene sonra tekrar yayınlanmaya başlayan *Hareket* dergisi 1976'dan 1980'e kadar 13 sayı toplamda ise -1982'ye kadar- 23 sayı yayınlanmıştır. Bu dönemde dergide Nurettin Topçu'nun realiteye uygunluğu açısından savunduğu daha yerel anlayıştan farklı olarak İslam birliği, İslam dünyası gibi başlıkların öne çıktığı diğer İslam ülkelerindeki hareketlerin takip edildiği görülmektedir. Diğer dikkat çeken bir durum ise fıkhi meselelere yer verildiğidir. Kullanılan dilin değiştiği, hürriyetin “Allah’a mutlak kulluk” ile elde edileceği vurgusu ile tasavvufun “masivayı terk” anlayışına davetin yanında o güne kadar dergide göze çarpmayan laiklik meselesi de yer almaya başlamıştır. 1979'da seçimler münasebeti ile demokrasi ve seçimlerden bahsedilen yazılarda “seçim hürriyeti” diye bir hürriyetten bahsetmenin mümkün olmadığı, seçimini Batı lehine (NATO, IMF, ABD) yapmış Türkiye'nin seçim hürriyetinden bahsedilemeyeceği belirtilmektedir. İçerde ise seçimler; “bürokrasinin hem kanun koyucu hem uygulayıcı, hem hakim, hem yorumlayıcı iktidarını sürdürme ihtirası”ndan, “demokrasi oyunundan” başka bir şey değildir:

Temelinden yanlış olan “seçim hürriyeti” bir zandır veya din işini dünya işinden ayırmayı amaçlayan laik düşüncenin mahsulüdür. Parlamenter demokrasi de bu düşüncenin uzantısı. Oysa İslam'da devlet, insanın “kulluk vazifelerini” kolaylaştırmak üzere düzenlenmiş bir teşkilattır. Müslümanlar seçimlerini kendilerinin tayin ettikleri -veya önceden tayin edilmiş- şartlar muvacehesinde oluşturulmuş bir zemin üzerinde yapmalıdırlar. Başkalarının kurduğu bir düzen içinde Müslümanca bir seçim mümkün değildir. Allah'a inananlarla, inanmayanların seçimi aynı olamaz. Bu bir aldanıştır. Oyalanmadır (*Hareket*, 1979:2).

Ancak yine de derginin radikalizme kaydığı söylenemez. Çözümün sistem içerisinde aranması gereği “maslahat” prensibine dayandırılmakta, boykot vb. yollar tasvip edilmemektedir:

Burada belirtilmeye çalışılan husus ülkemizde yapılması yaklaşan bir yeni seçimi boykot etme manasına gelmez. Müslümanlar bu seçimde bütün İslam dışı olgular karşısında olduğu gibi “maslahat” ilkeleri çerçevesinde davranmalıdırlar. Biz “seçim hadisesi” ve “seçim hürriyeti” kavramlarına İslami bir yaklaşımda bulunmak zorundayız. Bu bir yerde dünya hayatımızdaki bütün yapıp-etmelerimize uygulamak durumunda olduğumuz değerlendirmedir. Hayatımızın akışı içinde “karpuzun iyisini” veya “laleyi değil menekşeyi” seçer gibi “milletvekili” seçemeyiz. “Millet”, “vekil”, “devlet” kavramları üzerinde düşünürken, “seçim” üzerinde de yeniden durmak, düşünmek zorundayız (*Hareket*, 1979:2).

İkinci Dünya Savaşı ortamında, Eylül 1943’te yayın hayatına başlayan *Büyük Doğu* dergisi yayın sayısı açısından en verimli dönemini 1940 ve 1950’li yıllar boyunca geçirmiştir. Yayın hayatına başladığı dönemin etkisiyle savaş haberlerinin yoğun işlendiği görülmektedir. *Büyük Doğu* dergisinin “demokrasylar” olarak adlandırılan Almanya karşıtı bloğu desteklediği ve hemen her sayısında savaş haberlerine demokrasi vurgusu ile yer verdiği dikkat çeken bir husustur:

Büyük Doğu, şiddetle, azami şiddetle, mümkün olduğu kadar şiddetle Demokrasylar taraftarıdır... Demokrasyların, insan ve millet hayatına ve hak mefhumuna saygı duyucu ve gayrin şahsi ve milli tekevvününe imkân verici tek kutup olduğunu bilmek ve onların her türlü tedbir yoluna bağlanmaktan ibaret kalıyor (Be. De., *Büyük Doğu*, 1943:8).

Türkiye hükümetinin savaşın ilk yıllarında Almanya’yı desteklemesi, ardından kararsız tarafsızlığı karşısında *Büyük Doğu*, faşist Almanya’nın savaşı kazanmasını Türkiye için felaket olarak görmüş “bizim şartlarımıza malik bir millet için hak ve hürriyet sözünü yalan olarak bile ağzına alan tarafın gönüllüsü” (*Büyük Doğu*, 1943:2) olmaktan başka çare olmadığını savunmuştur. Türkiye’deki baskıcı tek parti

iktidarının sonu olarak Avrupa'daki savaşı demokrasyların kazanması olduğu öngörüsü ile *Büyük Doğu* pragmatist bir yaklaşım sergilemektedir:

Bin bir yalanına rağmen, hak ve hürriyet sözünü ağzına alacak kadar büyük bir yalana cesaret edemeyen taraf, yani Mihver, Batının mizanında çerçevelediğimiz ideolocya ve psikolocyasına göre, eğer bu harbi kazanacak olursa, bizim gibi milletlere, münevverini kesmek ve hadım edilmiş avamına, Bağdat'la Berlin arasında taş taşıtmaktan başka vereceği vazife yoktur (*Büyük Doğu*, 1943:2).

Büyük Doğu dergisi Türkiye'nin kaderini demokratik dünyanın kaderine bağlı görmekte, Türkiye'nin bağımsızlık ve selametinin demokratik ülkeler ile birlikte hareket etmesine bağlamaktadır (Be. De., *Büyük Doğu*, 1944:8). Savaş bitip faşizm tehlikesi ortadan kalksa dahi hedeflenen “Büyük Doğu” mefkuresine ulaşmak için de demokrasi yolu takip edilmelidir (*Büyük Doğu*, 1943:2).

Geleceği bilmiyoruz. Belki bizim inanımızın tıpkısı, belki benzeri, belki zıddı... Ancak, Türk delikanlısı için hazır bulunuşun, bugün olduğu gibi yarın da tek parolası şu olacaktır: Türk demokrasyasına bağlanmak ve sonuna kadar inanmak...Bu demokrasya, milli bütünlük ve birlik, hudutsuz vatanseverlik, her gücü memleketin ve milletin selametine teksif etmek; hür doğmak, hür yaşamak, en iyi, en doğru, en ahlaklı ve en verimli olmak inanıdır. Her Türk çocuğu bu inan ve bu fikirde birleşmeye ve bunun dışındaki her tesir dalgasını şiddetle reddetmeye mecburdur (Benice, *Büyük Doğu*, 1943:3).

Necip Fazıl'ın İslami ölçülerde bir devlet anlayışına dayalı siyaset esaslarını belirlemeye çalıştığı ve *Büyük Doğu* dergisinin hemen her sayısında yer verdiği “İdeolocya Örgüsü” ile belirginleşen “Büyük Doğu” idealine demokrasi vasıtasıyla ulaşılacağıının kabulü, İslam ve demokrasi arasında tenakuzun olmadığı düşüncesine sahip olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Nitekim Necip Fazıl birçok yazısında demokrasi ve fikir hürriyetinin sınırları ve özünün İslam'da olduğunu, aynı zamanda demokrasi ve fert hürriyetinin başıboşluğa ve kargaşalığa sarkan aşırılığını

engelleyici anlayışın da İslam'da varlığını savunmaktadır (Kısakürek, *Büyük Doğu*, 1946:2).

İkinci Dünya Savaşı'nın sona erip Nazi Almanya'sının yenilmesi neticesinde Türkiye tercihini demokratik ülkeler tarafına kullanmış ve demokratikleşme yönünde adımlar atmaya başlamıştır. Oluşan bu kısmi özgürlük ortamında *Büyük Doğu* dergisinin ilgisinin iç siyasete yöneldiği görülmektedir. Seçimler, muhalefet partileri, basın kanunu, sendika yasaları vb. birçok konu ile ilgilenmişlerdir. Demokratik bir basın kanunun çıkarılması yönünde isteklerini sık sık dile getirmişlerdir. "Toplanmak, (parti) kurmak, miting yapmak ve tek dereceli rey ile iktidar mevkiine gelecek vatandaşları seçmek gibi en yüksek insanlık hürriyetleri devrine uygun bir matbuat kanunu istiyoruz. Böyle bir kanunun mevcut olmaması, bütün diğer kanunlarla vadedilecek hürriyet malzemesini mimarsız bırakmak demek olur" (Nazif, *Büyük Doğu*, 1945:3). 1946'da yürürlüğe giren basın kanununu ise müphem olmakla ve hâkimlerin takdir yetkisine bırakmakla eleştirmişlerdir (Be. De., *Büyük Doğu*, 1946:8).

1960'ların sonuna doğru *Büyük Doğu* dergisinin demokrasiye yaklaşımında değişimin başladığı görülür. Ancak bu henüz bütün kadro tarafından ortaya konulan bir değişim değildir; örneğin "Hakimiyet halkın değil Hakkındır" düsturu Necip Fazıl tarafından seslendirilirken Mustafa Varlı hadis ve ayetler ışığında halkın hakimiyetinin İslam'a uygunluğunu tartışmakta ve "İslam, hakimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu belirtmiş ve her Müslümanın hükümetine yardımcı olmasını tavsiye etmiştir" (Varlı, *Büyük Doğu*, 1969:33) demektedir.

Yine bu dönemde İslam devleti, İslam'ın devlet yönetim sistemi, meşveret, ulül-emr gibi İslami kavramların kullanılmaya ve tartışılmaya başlandığı, demokrasinin başıboş hürriyetlerinin yerine "Hakka esir" ancak "en seçkin cemiyet temsilcilerinin meşveret idaresini hepsinden üstün gören" (*Büyük Doğu*, 1967:19) bir idare sistemi önermektedirler:

"İslamda idare şekli yok, idare hukuku vardır; ve ulvi ve münezzeh İslamiyetin, saltanat, cumhuriyet vesaire bir toprak seviyesinde kalan basit ve

iptidai şekil ve kadro tercihlerine karşı her hangi bir alakası mevcut değildir...idare esasının mücerret ruhu noktasından İslamiyetin ana prensibi bütün cemiyet ve milletin seçtiği, benimsediği ve baş kestiği büyük ve merkezi şahsiyet gerisinde, imam ve arkadaki cemaat gibi, en nizamlı bir düzendir. İşte İslamiyetçe “ülülemr” diye anılan bu şahsiyetin reisliği altındaki devlet, zaman ve mekana göre devlet ve idare şekillerinin en üstün ve ilerisi olacak ve mevcut şekiller içinde en fazla nefsanî saltanat şekline yabancı kalacaktır” (*Büyük Doğu*, 1967:19).

Necip Fazıl, 1971’de “Batı Muradına Erdi” başlıklı makalesinde demokrasinin Batı’nın kendi şartları içerisinde ortaya çıktığını; oysaki Türk milletinin “ondan asırlarca evvel “beni kime şikâyet edebilirsin?” diye çıkışan padişahına “şeriata!” cevabını verecek kadar olgun ve gerçek bir hürriyet havası içinde” olduğunu, Batı dünyasının “bir zamanlar Viyana önlerinde hakkını arayan bu ulvî mizan ruhunu zedeletmek için bize hürriyet ve demokrasiyi” aşıladığını ve “ruh ve hakikatinden uzaklaştırılmış, Batı hesabına şifa, Doğu için ise zehir haline getirilmiş hürriyet ve demokrasi telkiniyle bu milleti, iç ve dış türlü ajanları, tam bir felakete sürüklediler ve ona bütün inzibat, istihlal ve ibda gücünü kaybettirdiler” demektedir (*Kısakürek, Büyük Doğu*, 1971:3).

SONUÇ

İslamcılık hareketi olarak kavramsallaştırılan siyasi ve düşünsel hareket her ne kadar bütünsel bir tanım gibi görünüyorsa da aslında homojen bir yapı değildir. Kendi içinde oldukça farklı yönelimleri, tepkileri, çözüm önerileri olan bir harekettir. “İslamcılık” kavramı ise araştırmacının tanımlama sorununu aşmasına yardım etmekle birlikte başka sorunlara yol açabilmektedir. Neticede İslamcılık dışarıdan yapılmış bir tanımlamadır. Yani birçok İslamcı kendini “İslamcı” olarak tanımlamamaktadır. Diğer bir sakınca ise zaman zaman kesişen, birleşen veya ayrışan, çatışan bir eylemsellik sergileyen onlarca düşünce/hareket ve grubun basitleştirme işlemine tabi tutulmasına, nüansların gözden kaçırılmasına ve analizlerin yanıltıcı olmasına sebep olabilmesidir. Tüm bu sakıncalar akılda tutularak, İslamcıları konu edinen bu araştırma çerçevesinde elde edilen bulgularla bir analiz yapılmaya çalışılmıştır.

İslamcılık hareketinin ortaya çıkışında siyasal ve düşünsel/fikri iki yönünden bahsedilebilir. Bu iki yön birbirini besler nitelikte, problem çözmeye yönelik ve pragmatisttir. Siyasal yön, II. Abdülhamit sonrası fiili olarak terkedilmiş ancak düşünce anlamında, şartlara göre bazen silikleşse de “ümmeçilik” fikri her zaman var olagelmıştır. Özellikle İslam dünyasından tercümelerin yapılmaya başlanması ile kökler hatırlanmış, eski ihtişamlı günlerin yeniden inşası için “ümmeç” birliği vurgulanmıştır. Milliyetçilik yönü öne çıkan Necip Fazıl’ın kavramlaştırdığı “Büyük Doğu” ise daha çok kurucu unsuru Türkler olan, evin babası ya da abisi konumunda Osmanlı benzeri bir ümmeç birliğine işaret etmektedir.

İslamcılık hareketinin hem düşünceleri hem de olaylara karşı tutumları gruplara, dönemlere göre değişiklik göstermektedir. Örneğin ilk dönem İslamcılarının, İslam düşüncesinin dinamizmini kaybedip statikleşmesinden sorumlu tuttıkları gelenekselci halk İslam’ı, Cumhuriyet döneminde ironik bir şekilde İslami hareketin aktarıcısı/taşıyıcısı olurken, Osmanlı dönemi aktif İslamcılarının birçoğunun ise yeni sistemin görüşlerini paylaşmasalar dahi herhangi bir çatışmaya girmeden sessiz kaldıkları görülmektedir.

Osmanlı döneminde, II. Abdülhamid'e muhalefetleri ile öne çıkan İslamcıların Cumhuriyet döneminde anlamlı sayılabilecek bir muhalefet yapamamalarının en önemli sebeplerinden biri İslamcılığın elit bir düşünce hareketi olarak kalmış olmasıdır. İslamcılar bu dönemde İttihat ve Terakki'ye eklemlenmiş, kendi örgütlenmesini kuramamıştır. İttihat ve Terakki ile düşünceleri birçok konuda örtüştüğü için -en azından muhalefet dönemi böyledir- böyle bir niyetleri de olmamıştır. Esasen İslamcılık, Osmanlı dönemi yönetiminin dinle olan doğal ilişkisinden dolayı açıktan veya zımni olarak desteklenmiştir. Dolayısıyla, İslamcılar problemlerin çözümü yönünde, reforma yönelik bir akım olarak kalmıştır. İslamcılığın muhalif olarak kurgulanması tek parti döneminin sonlarına doğru ancak gerçekleşebilmiştir. Rejime karşı, İslam karşıtı katı tutumu ve dini sembollerin kamusal alandan uzaklaştırılması üzerinden muhalefet dili geliştiren İslamcılar, rejimin katı devletçiliğini benimsedikleri ve tersinden bir şekilde İslami düzenin kurulması için otoriter devleti savundukları görülmektedir. İslamcılar, 1940'lerden 1960'ların sonlarına kadar milliyetçi-muhafazakâr bir dil kullanmışlardır. Bu dönemde, gelenek ile bağı vurgulayan, çoğunlukla tarih/kişi yüceltmesine dayalı eleştiri ve analizden uzak bir anlatı hâkim olmuştur. Cumhuriyet resmî ideolojisinin yakın tarihi yadsıyan/yok sayan yaklaşımına tepki niteliğinde savunmacı bir yaklaşımla geçmişe dair ne varsa sahiplenilmiştir.

1960 sonrası İslamcılığın yavaş yavaş gerçek formunu aldığı, aynı zamanda gruplar arası farkların belirginleştiği bir dönem olmuştur. Kemalist milliyetçilikten Türk-İslam sentezine doğru evrilen gruplar ümmet birliği idealini yadsımıştır. Siyasi parti tercihleri de grupların çatışma sebebi olmuştur. Daha önce DP dışında pek seçenek olmadığı için şekilsel bir birliktelik içinde olan, ancak 1960 sonrası DP'nin yerine kurulan AP'nin dışında seçeneklere yönelen, bir kısmı ise menfaat ilişkisi gözeterek AP'yi desteklemeye devam eden gruplar uzun yıllar birbirlerine karşı müsamahasız olmuşlardır.

İslamcıların demokrasi ile ilişkileri, Meşrutî yönetim isteğinin başladığı 19. yüzyıl ikinci yarısından itibaren kavramların tartışılması ile olmuştur. Kur'an ve

hadisler meşruluk sağlamak adına kullanılmış, bazen de anlamların uzağına düşülmüştür. Tartışılan konulara bakıldığında bu dönem İslamcılarının dini bilgileri sonrakilerle kıyaslanmayacak derecede yetkindir. Ayrıca, demokrasi konusunda da tavırları nettir ve demokrasiyi savunurlar. Ancak onlar laik bir yönetim düşünmediklerinden İslam fikhî çerçevesinde bir yönetim kurgulamaktadırlar; yani rejim demokratik de olsa hukuk İslam hukukudur. Sonraki İslamcıların demokrasiye eleştirel veya mesafeli olmalarının altında da bu hukuk sistemi problemi vardır. Nurettin Topçu'nun "halkın kontrolünde, halkın isteklerini Allah iradesine bağlayan" yönetim şekli olarak formüleştirdiği demokratik yönetim şekli hemen hemen tüm İslamcılarının -reddiyeciler hariç- benimsedikleri bir formüldür.

Hareket dergisi, demokrasi düşüncesini çoğunlukla güncel olaylardan bağımsız teorik ve entelektüel düzeyde tartışmaktadır. 1940 ve 1950'li yıllarda demokrasiye zaafı noktasında bazı eleştiriler getirseler de demokrasi taraftarıdır ve olumlama içerisindedirler. Ancak 1960'tan sonra olumlamanın terk edildiği, yerini negatif bir yaklaşımın aldığı görülmektedir. Daha çok, kültürel ve toplumsal temelde uygunluğu üzerinden bir konumlandırma yapılmaktadır ve "gerçek demokrasi" vurgusu ile teori ve realite arasındaki çelişkilere dikkat çekilmektedir. 1960'ların sonu 1970'lerin başından itibaren ise demokrasi artık milliyetçi Türk'ün idare şekli olamaz noktasına gelinmiştir.

Büyük Doğu dergisi 1940'larda demokrasiyi çok fazla teorik olarak tartışmadan, katı tek parti rejiminden kurtuluş çaresi olarak savunmuştur. Ancak *Büyük Doğu* dergisinin demokrasi taraftarlığını sadece pragmatist bir yaklaşım olarak görmek yetersiz bir açıklama olacaktır. İslamcı gelenekte zaten var olan demokrasi taraftarlığı, Cumhuriyetin kuruluş aşamasında verdikleri kayıtsız şartsız destek, ancak ardından demokrasi ilkelerinin askıya alınıp baskıcı tek parti rejimine dönüşmesi demokrasiyi hep özlenen, ideal, en iyi yönetim konumunda tutmuştur. Bu dönemde demokrasinin esasında var olan zayıflıklar henüz fark edilmemiş yahut ihmal edilmiştir. 1950'li yıllar boyunca demokrasinin yanlış anlaşılıp uygulandığını düşündükleri ölçsüz hürriyetin, mücadele halinde oldukları komünistlere yaradığını,

dahası ahlak zaafına ve anarşiye yol açtığını görüp yeni bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Ancak o dönem için demokrasiyi tamamıyla bir ret söz konusu değildir. Daha çok eleştirel ya da İslam’a ve topluma uygunluğu ölçüsünde alınıp uygulanabilecek bir demokrasi anlayışı ortaya koymuşlardır. 1960’lardan itibaren İslami kavramları kullanmaya başlamışlar, ümmetin seçkinlerinin oluşturacağı meşveret yöntemini İslam’ın yönetim şekli olarak görmüşlerdir.

Sonuç olarak, bu iki dergi özelinden yola çıkarak araştırmanın “İslamcıların demokrasi düşüncelerinin olumludan olumsuza doğru değiştiği ve 1970’lerin sonuna doğru demokrasiye bağlılıklarının azaldığı” yönündeki hipotezi doğrulanmaktadır. Hipotezin sınanmasına ek olarak elde edilen birtakım bulgular ise; genellikle İslamcıların İslam dünyasından tercümelerin etkisi ile demokrasiyi reddetme eğilimine girdikleri yönünde kabul gören düşüncenin, incelenen bu iki dergiden yola çıkarak yeterli bir açıklama olmadığı görülmüştür. İncelenen bu iki derginin -*Hareket* ve *Büyük Doğu*- tercüme faaliyetlerinden uzak olması ve Türkiye dışındaki İslamcılara yaklaşımlarında genelde eleştirel bir tutum sergilemeleri dolayısıyla, İslamcıların tercümeler etkisiyle demokrasi fikirlerinin değiştiği düşüncesinin total bir yaklaşım olacağını göstermektedir. Elbette ki bir kısım İslamcılar için bu söylenen doğrudur, ancak en azından bu iki derginin yaşanan kırk yıllık süreç içerisinde daha çok iç siyaset ile ilgili olarak bir değişim geçirdikleri görülmektedir.

Yukarıda değinilen sakıncalar bu araştırma için de geçerlidir. Bu nedenle dergilerden elde edilen sonuçların tüm İslamcılar için geçerli olduğunu söylemek yanıltıcı olabilir. Bu alanda daha çok ve spesifik araştırmalar yapılmasına ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Adıdeğmez: “1 Pırıltı 1001 Işık,” **Büyük Doğu**, Mayıs, 1947, Sayı 61, s. 2.
- Ahmad, Feroz: **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1986.
- _____
Modern Türkiye’nin Oluşumu, Çev. Yavuz Alogan, 5. Bs., İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006
- _____
Bir Kimlik Peşinde Türkiye, Çev. Sedat Cem Karadeli, 4. Bs., İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Akçura, Yusuf: **Üç Tarz-ı Siyaset ve Düşünce Akımları**, Der. Recep Duymaz, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2004.
- Akın, Mahmut Hakkı: “1960-1980 Yılları Arasında *Büyük Doğu* Dergisi ve Necip Fazıl Kısakürek,” **1960-1980 Arası İslamcı Dergiler: Toparlanma ve Çeşitlenme**, Ed. Vahdettin Işık, Ahmet Köroğlu, Yusuf E. Sezgin, İstanbul: Nobel Yay., 2016, s.185-203.
- Aktay, Salih Zeki: “İzinli Muhalefet,” **Büyük Doğu**, Ocak, 1948, 77, s.3.
- Aktay, Yasin: “Sunuş,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Yasin Aktay, 2. Bs., 6. C., İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 13-25.
- Alkan, Mehmet Ö.: “Giriş,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Mehmet Ö. Alkan, 5. Bs., 1. C., İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.17-21.

- Aydın, Mehmet A.: “Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi İslam Devlet Yönetimi,” **İslam ve Demokrasi-Kutlu Doğum Sempozyumu**, Haz. Ömer Turan, Ankara: TDV Yayınları, 1999, s. 21-27.
- Aydın, Mehmet S.: “Din, Siyaset ve Demokrasi,” **İslam ve Demokrasi Sempozyumu**, Ed. Ali Bardakoğlu, İsmail Kurt, Seyyid A. Tüz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000, s. 39-52.
- Aytepe, Mahsum: “Doğuşundan Günümüze İslamcılığın Türkiye Seyri: Bir Sınıflandırma Denemesi,” **MAÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, 2016, 1, s. 170-200.
- Be. De.: “Politikamız,” **Büyük Doğu**, Ekim 1943, 3, s.8.
- _____ “Basın Kanunu,” **Büyük Doğu**, Eylül 1946, 48, s.8.
- _____ “Dış Muhasebe,” **Büyük Doğu**, Mart 1944, 23, s.8.
- _____ “Seçim,” **Büyük Doğu**, Mayıs 1946, 28, s.10.
- _____ “Grev,” **Büyük Doğu**, Şubat 1950, 18, s.8.
- Benice, Etem İzzet: “Bugünün ve Yarının Türk Genci,” **Büyük Doğu**, Ekim 1943, 6, s.3.
- Birekul, Mehmet: “Bir Dönemin Hafızası: *Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad* Dergileri ve İslamcılık Düşüncesi Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme,” **İslam’ı Uyandırmak: Meşrutiyet’ten Cumhuriyete İslamcı Düşünce ve Dergiler**, Ed. Lütfi Sunar, 1. C., İstanbul: İLEM Yay., 2018, s. 311-351.
- Bölükbaşı, Mustafa: “Milli Görüş’ten Muhafazakâr Demokrasiye: Türkiye’de 28 Şubat Süreci Sonrası İslami Elitlerin Dönüşümü,” **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 2012, 2, s.166-187.
- Büyük Doğu: “Dış Politika Ölçümüz,” **Büyük Doğu**, Aralık 1943, 12, s.2.

- Büyük Doğu: “İslam ve Herşey,” **Büyük Doğu**, Temmuz 1946, 36, s. 2.
- Coşkun, Mustafa K.: **Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler**, Ankara: Dipnot Yayınları, 2007.
- Dahl, Robert A.: **Demokrasi Üzerine**, Çev. B. Kadıoğlu, Ankara: Phoenix Yayınları, 2017.
- Dahl, Robert A.: **Demokrasi ve Eleştirileri**, Çev. Levent Köker, Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği-Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, 1993.
- Dursun, Davut: **Siyaset Bilimi**, İstanbul: Beta Yayınları, 2016.
- Duverger, Maurice: **Siyasal Rejimler**, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, t.y.
- Eraslan, C., Olgun, K.: **Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento**, İstanbul: 3F Yayınları, 2006.
- Es-Sahmerani, Es’ad: “Nazariye ve Günümüz Arap Dünyasındaki Tatbikatı Açısından İslam ve Demokrasi,” **İslam ve Demokrasi**, Ed. Ali Bardakoğlu, İsmail Kurt, Seyyid A. Tüz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000, s.179-202.
- Gün, Tuba: “İslam’da Müslüman Doğu Topluluklarında Sivil Toplum ve Demokrasi Kavramına İlişkin Tartışmalar,” **TESAM Akademi Dergisi**, 2017, 1, s.155-190.
- Günay, Ünver: **Din Sosyolojisi**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Habermas, Jürgen: “Three Normative Models of Democracy,” **Constellations**, 1994, 1.
- Hamidullah, Muhammed: **İslam Peygamberi**, Çev. Mehmet Yazgan, İstanbul: Beyan Yayınları, 2009.
- Hareket: “Başyazı,” Aralık 1968, 36, s. 4-5.
- Hareket: “Seçim,” Ekim 1979, 8, s. 2.
- Hareket: “Felsefemiz,” Ocak 1966, 1, s. 4-5.

- Hareket: “Milliyetçiliğimiz,” Ocak 1972, 73, s. 3-20.
- Hisar, Nuri: “Rejimin Muhafazası,” **Hareket**, Mart 1953, 4, s.12.
<http://katalog.idp.org.tr/dergiler/104/buyuk-dogu>.
(Erişim: 16.08.2019.)
<http://katalog.idp.org.tr/dergiler/73/hareket>. (Erişim: 16.08.2019.)
- Işık, Emin: “Yeni Sınıflar ve Rejimler Karşısında İslamiyet,” **Hareket**, Ağustos 1967, 20, s. 6-9.
- Kanathı, Mehmet: “Chantal Mouffe’un Radikal Demokrasi Projesi Üzerine Bir Değerlendirme,” **TESAM Akademi Dergisi**, 2014, 2, s.115-135.
- Kaplan, Mehmet: “Yeni Bir Fikir ve Hareket Çağı,” **Hareket**, Aralık 1952, 1, s.3-4.
- Kara, İsmail: **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi Metinler Kişiler**, İstanbul: Risale Yayınları, 1986.
- _____ **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- _____ “İslamcı Söylemin Kaynağı ve Gerçeklik Değeri,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, Ed. Tanıl Bora, Yasin Aktay, Murat Gültekingil, 2. Bs., 6. C. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.34-47.
- _____ “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not,” **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri**, Ed. İsmail Kara, Asım Öz, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Karatepe, Şükrü: **Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Karpat, H. Kemal: **Türkiye’de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980**, Çev. E. Soğancılar, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007.

- Karpat, Kemal: **Türk Demokrasi Tarihi**, 2. Bs., İstanbul: Afa Yayınları, 1996.
- Keyman, E. Fuat: **Türkiye ve Radikal Demokrasi**, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1999.
- Kısakürek, N. Fazıl: “Batı Muradına Erdi,” **Büyük Doğu**, 1971, 15, s.3.
- Köker, Levent: **Demokrasi, Eleştiri ve Türkiye**, Ankara: Dipnot Yayınları, 2008.
- Köroğlu, Ahmet: “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesinin Seyrini Dergiler Üzerinden Okumak,” **1960-1980 Arası İslamcı Dergiler: Toparlanma ve Çeşitlenme**, Ed. Vahdettin Işık, Ahmet Köroğlu, Yusuf E. Sezgin, İstanbul: Nobel Yayınları, 2016, s. 5-42.
- Mardin, Şerif: **Türkiye’de Din ve Siyaset**, 19. Bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Mayo, Henry. B.: **Demokratik Teoriye Giriş**, Çev. Emre Kongar, Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği, 1964.
- Mill, J. Stuart: **Hürriyet Üstüne**, Çev. Mehmet Osman Dostel, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 2003.
- Montesquieu: *Kanunların Ruhu Üzerine*, (Çev. Fehmi Baldaş), Ankara: M.E.B Yayınları, 1963.
- Nazif, Nizamettin: “Bu Kanunu Kaldırınız,” **Büyük Doğu**, Kasım 1945, 3, s.3.
- Nazif, Nizamettin: “İstedığımız Budur,” **Büyük Doğu**, Mayıs 1946, 29, s.17.
- Nazif, Nizamettin: “Ne Bekliyorum?,” **Büyük Doğu**, Ocak 1946, 13, s.9.
- Neuman,W.Lawrance: **Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar**, Çev. Sedef Özge, 7. Bs., 2. Cilt, Ankara: Yayıncılık, 2014.
- Ogan, M. Raif: “İnkılap Şeklinde İrticai Ele Almak,” **Büyük Doğu**, Ekim, 1950, 30, s. 6.

- Ortaylı, İlber: “Osmanlı’da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar,” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Mehmet Ö. Alkan, 5. Bs., 1. C., İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2003, s.37-41.
- Özdemir, Gürbüz: “Farklılıkların Kesiştiği Coğrafyalar İçin Bir Öneri: Radikal Demokrasi,” **Yönetim ve Ekonomi**, 2013, 1, s.73-93.
- Platon: **Devlet**, Çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, İstanbul: TİB Kültür Yayınları, 1999.
- Rousseau, J. J.: **Toplum Sözleşmesi**, Çev. Alpagut Erenulu, Ankara: Öteki Yayınevi, 1996.
- Sarıçam, İbrahim: “İslam’ın Doğuşunun Tarihi Şartları,” **İslam ve Demokrasi-Kutlu Doğum Sempozyumu**, Haz. Ömer Turan, Ankara: TDV Yayınları, 1999, s.9-17.
- Sartori, Giovanni: **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, Çev. T. Karamustafaoğlu, M. Turhan, 3. Bs., İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2017.
- Schmidt, Manfred. G.: **Demokrasi Kuramlarına Giriş**, Çev. M. Emin Köktaş, 2. Bs., Ankara: Vadi yayınları, 2002.
- Seno, Cafer: “A ve Z”, **Büyük Doğu**, Haziran 1946, 35, s.7.
- Seven, Fikret: “Ceza Kanunumuzda 141, 142. Maddeler ve Düşünce Hürriyeti,” **Hareket**, Nisan 1966, 4, s.11.
- Sitembölükbaşı, Şaban: “Liberal Demokrasinin Çıkmazlarına Çözüm Olarak Müzakereci Demokrasi,” **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, 2005, 10, s.139-162.
- Subaşı, Necdet: “1960 Öncesi İslami Neşriyat: Sin(diril)me, Tahayyül ve Tefekkür,” **1960-1980 Arası İslamcı Dergiler: Toparlanma ve Çeşitlenme**, Ed. Vahdettin Işık, Ahmet Köroğlu, Yusuf E. Sezgin, İstanbul: Nobel Yayınları, 2016, s.43-69.

- Şentürk, Hulusi: **Türkiye’de İslami Oluşumlar ve Siyaset: İslamcılık**, İstanbul: Çıra Yayınları, 2011.
- Tamimi, Azzam: “Çağdaş Arap Dünyasında Demokrasiye Geçişin Önündeki Engeller,” **İslam ve Demokrasi**, Ed. Ali Bardakoğlu, İsmail Kurt, Seyyid A. Tüz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000, s.215-221.
- Tarhan, Nuri: “Demokrasiye Doğru,” **Hareket**, Nisan 1953, 5, s.14.
- Tekin, Yusuf: “Osmanlı’da Demokrasi Tartışmalarının Miladı Olarak Meşrutiyet Öncesi Tartışma Platformu,” **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 2000, 3, s.145-173. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001884. (Erişim:11.10. 2018.)
- Tiftikçi, Osman: **İslamcılığın Doğuşu Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Gelişimi**, İstanbul: Akademi Yayınları, 2011.
- Tocqueville, Alexis: **Amerika’da Demokrasi**, Çev. Özcan Doğan, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.
- Topçu, Nurettin: “Demokraside Ferdi İrade,” **Hareket**, 1969,43, s.5-6.
- _____ “Hakkın Kuvveti,” **Hareket**, Aralık 1966, 12, s.16-17
- _____ “Amerikan Vahşeti,” **Hareket**, Haziran 1968, 30, s.18-20.
- _____ “Bahtiyar Belde,” **Hareket**, Haziran, 1970, 54, s.4-6.
- _____ “Mukavele ve Mülkiyet,” **Hareket**, Mayıs 1953, 6.
- _____ “Ahlak Yaralarımız,” **Hareket**, Nisan 1967, 16, s.16-19.
- _____ “Demokrasi ve İnsan,” **Hareket**, Nisan 1969, 40, s.4-6.
- _____ “Hakimiyet ve Demokrasi,” **Hareket**, Ocak 1949, 23, s.2.
- _____ “Milliyetçiliğimizin Esasları,” **Hareket**, Ocak 1972, 73, s.21-28.
- _____ “Felsefemiz,” **Hareket**, Şubat 1939a, 1, s.22-28

- _____ “Rönesans Hareketleri,” **Hareket**, Şubat, 1939b, 1, s.1-6.
- Touraine, Alain: **Demokrasi Nedir?** Çev. O. Kunal, 4. Bs., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Tuğrul, Celalettin: Demokrasilere Her Zaman Güvenilebilir mi?, **Hareket**, Kasım 1947, 9, s.10-11.
- Tunaya, T. Zafer: **Hürriyetin İlanı**, İstanbul: Baha Matbaası, 1959.
- _____ **İslamcılık Akımı**, İstanbul: Simavi Yayınları, 1991.
- Türe, Fatih: “Türkiye’de Siyasal Egemenlik Kavramının Gelişimi: Osmanlı’dan Cumhuriyete Tarihsel Süreç,” **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, 2005, 4, s.28-51.
- Varlı, Mustafa: “İslam ve Siyaset,” **Büyük Doğu**, Ağustos 1969, 4, s.32-33.
- Yargıcı, Atilla: “Kur’an’a Göre Şûrâ ve Demokrasi,” **Dini Araştırmalar**, 2007, 27, s.171-184.
- Yayla, Atilla: **Demokrasiyi Koruma Kılavuzu**, Ankara: Liberte Yayınları, 2001.
- Zürcher, E. Jan: **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, 23. Bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.